

פרסומי בר-אילן:
המחלקה לתלמוד ע"ש נפתלי-יפה
המכון לחקר ההלכה

רש"י עיונים ביצירתו

בעריכת
צבי אריה שטיינפלד

הוצאת אוניברסיטת בר-אילן

פירושי רש"י לתלמוד — הגהות ומהדורות

פתח דבר

המאמר דלהלן נמסר כאן על-פי הרצאתי בכנס רש"י, ועומד בהגבלת היקף הנושאים שנידונו בהרצאה. מן הראוי היה להקדיש לנושאים האלה מחקרים רחבים יותר, אלא שראיתי שאיני מספיק להתפנות לכך עכשיו, אם לא כעין בין גברא לגברא של מחקרים אחרים התופסים רובי שעותי. ומתוך כך, אף נושאים הבאים כאן לא יכולתי להרחיב בהם כפי שרציתי, ולמצות את הנמצא אתי בכתובים, והרבה עניינים נדחו לשעה אחרת, ואי"ה אחזור אליהם.

לגבי אותם דיבורי רש"י שיש בהם סגנונות אישיים וידיעות על דרכיו בקונטרסיו, לא הסתפקתי בציון בלבד, וניסיתי להביאם כלשונם.

כאן ראויה האכסניה לברכה כפולה ומכופלת. כשהעליתי בשעתו את הרעיון של מכון לפירושי התלמוד של רש"י, בכדי לקדם המחקר הרב שעוד ראוי לפתוח בו לגבי תולדות הקונטרסים והוצאה לאור של הפירושים, לא העליתי אז על דעתי מבחינת כלי העזר, אלא איסוף תצלומי פירושיו (בגודל ספר, ולא בהקטנה כבמיקרופילם או מיקרופיש) לשם השוואה נוחה של נוסחאות. משימה זו כבר בוצעה בהצלחה במפעל רש"י של המחלקה לתלמוד באוניברסיטת בר-אילן, ונסתייעתי באוצר זה סיוע מועיל ומהנה, בהכנת מאמר זה. אולם אנשי המפעל הוסיפו ותכננו דרך לקידום המחקר, שהיא נועזת בגודל המשימה, ומרשימה מבחינת האפשרויות לעקוב אחר הבדלי סגנון וגירסאות אשר שורשי התהוות הפירושים טמונים בהם — הכנת מאגר ממוחשב של כל כתבי-היד מפירושי רש"י! ועד לאותו יום שרעיון גדול זה יתגשם, יש לציין את התועלת החשובה לחקר קונטרסי רש"י הניתנת להפקה ממאגר פירושי רש"י הנדפסים של מפעל השו"ת באוניברסיטת בר-אילן. אמנם המחשב גולם הוא, אלא שמי שיודע להגות את השם באותיותיו, ישכיל להוציא ממנו מפתחות התורה.

*

פירושיו של רש"י לתלמוד הבבלי, מי לך כמותם יצירת ענק ואוצרות מסורת בספרות הרבנית הענפה, שהיא פאר ונוף לגזע קדוש ועתיק, תורתנו שבעל פה מקדמת דנא, משנה, מדרש, תלמוד, הלכה ואגדה. עם כל טיפולם של חוקרינו בפירושי התלמוד של רש"י, מימי תחילת המעש של חכמת ישראל (צונץ), עוד עומד המחקר היום כאמצע הדרך בתיאור התהוותם והשתלשלותם של הפירושים הללו. המידע שעליו ראוי לבסס מחקר שכזה טרם

כלבד, ר' משה נ' דאנון, שכתב בכלליו מפורשות, כפי שהובא מכ"י בהבאה המפורסמת בספר שם הגדולים לחיד"א: "רש"י עשה שלשה מהדורות בתלמוד, מהדורא שלישית היא זו שבידינו".⁴ ברם המשמעות הנכונה של המונח "מהדורא" במקורותינו (וכן בדברי החוקרים שקדמו לאפשטיין), אינה "עיבוד חדש של ספר", אלא הגהות, הוספות ושינויים שביצע המחבר בחיבורו, לעתים מזומנות (כגון בכל מחזור של לימוד).⁵ ובקיומה של התופעה הזאת לגבי פירוש רש"י מודה אפשטיין בפה מלא: "מהדורא בתרא' שנזכרה בראשונים אינו אלא ספר מוגה ע"י רש"י, פירוש 'שהגיה' אותו רש"י במקומות שונים 'בפירוש כתב ידו',⁶ בסוף ימיו".⁷ מדוע אפוא אמר אפשטיין, ש"אין לראות בהגהותיו של רש"י שבפירושו 'מהדורא בתרא' במובנה המדויק של מלה זו"? אין כוונתו אלא למובנה המדויק אצלנו היום: "עיבוד חדש של ספר". אבל ב"מובנה המדויק" שבלשון הראשונים — הגהות, חזרות והוספות "שהגיה..." בפירוש כתב ידו", בוודאי יש יסוד לתורת "המהדורות".

ומעניין לדייק בסגנון דברי ר"מ דאנון, כפי שהובאו אצל החיד"א: "רש"י עשה שלשה מהדורות בתלמוד", ולא אמר שרש"י עשה שלוש מהדורות מפירושו, ואף אם כך כוונתו, הרי בא כאן המושג "מהדורות" בהתאם לסגנון הקדום והנכון של מונח זה — מחזור של לימוד. והנה, כעת זכינו לעצם לשונו של ר"מ דאנון מספר כלליו שנשמר בכתב-יד: "ותמצא שהרב עשה שלש מהדורות, ר"ל הראשון היה פ"י ארוך, וחזר וקצר המלות, ואח"כ חזר וקצר עוד, וזהו הפ"י הנמצא אצלנו, כדי לקיים מה שאחז"ל לעולם ילמד אדם לתלמידיו דרך קצרה". מכאן מסתבר שההבאה אצל החיד"א אינה אלא קיצור מתוך תחילת לשון המחבר וסופו. מסגנונו של ר"מ דאנון עצמו עולה, כי עיקר כוונתו במושג "מהדורות" היה לשכלול קיצור סגנונו של רש"י.⁸ מכל מקום, מסגנונו: "הראשון", "וחזר", "ואח"כ חזר", אתה יכול לומר שכוונתו אף לשלושה עיבודים של ספר.

לצרכים שלנו ודאי מוטב שנלך בזה לפי לשון הראשונים בשימוש המונח "מהדורא", ולא בשימושו במובן "המדויק" המודרני "עיבוד חדש של ספר", כפי שהשתמש בו אפשטיין. ואם אין זה אלא דבר שבסגנון, הרי אף הסגנון משפיע. וכך כותב אפשטיין באותו הקשר: "וכשם שאין לראות בפ"י המשניות להרמב"ם ובהלכות הר"ף, 'מהדורא קמא' ו'מהדורא בתרא', אע"פ שאנו יודעים שחזרו בהם והגיהו ספריהם בכמה מקומות..."⁹ ברם לפי המינוח המקובל היום אצל הרבה חוקרים, אנו אכן מכנים ספריהם

הגיע בשלמותו להישג ידנו — פירושי הראשונים שטרם ראו אור, או שיוצאים לאור בתקופה הזאת, וטרם נבדקו באספקלריה של ענייננו, וריכוזו ברור ונוח של כתב-היד מפירוש רש"י, הן כתב-היד השלמים והן המקוטעים. מטעמים אלו ואחרים, מצווים אנו שלא למהר בהסקת מסקנותיו של מחקר זה, ובמיוחד שלא להיחפז לפישוט יתר והכללות קלות של עניינים סבוכים ומורכבים. בשלב זה, מוטב לפתוח אפשרויות רבות ולבדוק היטב בשיקול הראיות, ולא למהר לבטלן ולהוציאן מן הדיון, אלא אם כן יש בסיס והוכחה לשלילתן. והדברים אמורים על התהוות הקונטרסים שנכתבו בידי רש"י עצמו, וכן הגהותיו, הוספותיו וחזרותיו. הדחיפה לבצע שכלולים אלה הניעה את רש"י לא להרפות מתיקון פירושו, בכל מחזור שחזר על תלמודו, כפי שיפורט להלן.

בדוגמאות שנביא להלן, נעסוק בין השאר בתכונות המאפיינות את פירוש רש"י למסכת בבא קמא, ומבדילות אותו מפירושי רוב המסכתות. גם עסקנו בפענוח ראשי התיבות "ע"ק", השייכים לסגנון מיוחד שאנו מוצאים במקצת הקונטרסים.

אחד מן הגדולים במחקר פירושי רש"י על התלמוד בדורות הללו היה הר"ן אפשטיין ז"ל, כפי שהיה חלוץ ובונה גדול בשאר התחומים של חקר התורה שבעל פה. כדרכו, גם כאן ירד אפשטיין לפרטי פרטים, והאריך מאוד בניתוח מדויק של הדברים. ודומה שיש נטייה לפעמים, בקרב מקצת המעיינים והמסתמכים בדברי אפשטיין, לפשט ולהכליל בדבריו יתר על המידה. ויכול לקרות עלידי כך, שמוציאים את דבריו מפשוטם, על ידי פישוטם. שני נושאים מרכזיים בחקר פירושי רש"י הם: (א) השאלה, כיצד התהווה פירוש רש"י, אם יצא יצא מתחת עט מחברו, כרייה מוגמרת ומושלמת, ואם דרך ארוכה, בחזרות, הוספות, שינויים ותיקונים — תהליך ממושך של שיפור והוספה; ואם כשנייה, באיזו דרך ובאיזו שיטה השתלשלו הדברים; (ב) באיזו מידה היה קונטרסו של רש"י חיבורו האישי של המורה, ובאיזו מידה המשיך זה להיות אף קונטרס של התלמידים, ועלידי זה פושט צורה ולובש צורה? בשני התחומים האלה אמר אפשטיין את דברו החד-משמעי. ובכל זאת, כדי לעמוד על דעתו, ראוי לנו לחזור ללשונו שלו באריכות, ועל-פי קריאתו המדויקת לבחון אף את דברי החוקרים שהתייחסו אחר-כך לעניינים הללו. שני העניינים הללו הם חלק א וחלק ב דלהלן. בחלק ג נבדוק מקומות מסוימים בפירושי רש"י לאור שתי התופעות הללו, ובחלק ד נעיין במקצת באופיו של פירוש מסכת בבא קמא.

א. הגיה רש"י בפירוש כתיבת ידו

במאמרו החשוב בתרביץ ד¹ אמנם כתב אפשטיין: "בכלל אין יסוד חזק לתורת ה'מהדורות'".² משפט זה והדומים לו השפיעו רבות בחקר פירוש רש"י, והפכו להיות מעין סיסמא מסכמת של העניין הזה. ברם חשוב ביותר לדייק מה היתה כוונתו של אפשטיין עצמו בזה. כשאפשטיין שלל קיומה של מהדורא בתרא של פירוש רש"י, אין כוונתו אלא: "מהדורא בתרא' במובנה המדויק של מלה זו, עיבוד חדש של ספר".³ אפשטיין מייחס שימוש מוטעה זה של המונח "מהדורות" כתיאור מפעלו הספרותי של רש"י למחבר אחד

1 "פירוש הריב"ן ופירושי וורמייזא", תרביץ, ד (תרצ"ג), עמ' 11–34, 153–192.

2 עמ' 190.

3 שם. ההדגשה ממני.

4 מערכת הגדולים, אות ש. מהדורת בן-יעקב, עמ' 165.

5 ראה להלן עמ' 150–151 והע' 13.

6 כלומר, בעותק שלו.

7 תרביץ, שם. וכן אמר שריב"ן השתמש במהדורה בתרא של רש"י: "כשהוא משתמש בפ"י רש"י, הנהו משתמש בפירושו מ'כתיבת ידו', שהם פירושי רש"י ב'מהדורא בתרא' המוגהת ע"י רש"י עצמו" (עמ' 25).

8 וראה להלן, אחרי הע' 13.

9 אוקספורד Bodl. Or. 620, ראה קטלוג של גויבאור, מס' 850, עמ' 171–172, והתיאור שם. הקטע נמצא

אף בכ"י פרמה 1266. שאר כתב-היד חסרים כנראה במקום זה.

בהקדמה לספר צדה לדרך: "היו לומדים בפירושי רבי גרשום מאור הגולה והיו ארוכים מאד. ושרתה רוח הקדש על רבינו שלמה וגברה ידו בגמ' וחבר פירושים על הבבלי בלשון צח וקצר" וכו'. מן הסתם,

פירש ר"מ דאנון את ענין המהדורות באספקלריה של מימרא זו.

10 תרביץ, שם.

ההגהות הללו מזער, או שאינן תופעה בעלת משקל וחשיבות בהערכת פירושו של רש"י.¹⁶ מכל מקום, מכיוון שנכתבו דבריו בסגנון זה, היכו גלים גדולים, הרבה מעבר למחשבתו של המחבר, ונוצר הרושם שאין התופעה הזאת של ההגהות בעלת חשיבות משמעותית בחקר פירושי רש"י שעל התלמוד.

י' פרנקל, בספרו "דרכו של רש"י בפירושו לתלמוד הבבלי",¹⁷ ביקש להסיט את הדגש בחקר פירושי רש"י, מן התופעה של מהדורותיו של רש"י, דהיינו חזרותיו ותקונותיו שהגיה בפירושו. וזה לשונו: "חוקרי רש"י מאז צונץ חשפו פחות מעשרים וחמש הגהות של רש"י שהיו ידועות אצל צאצאי רש"י ושאר חכמי אשכנז וצרפת. גם אם נניח שהיו פי ארבע הגהות מקולמוסו של רש"י עצמו, עדיין אין זה אלא טיפה בים פירושו. דיוננו על בעיית המהדורות וההגהות העלה שאין שום נקודת אחיזה במקורות שפירוש רש"י לתלמוד שבידנו אינו יצירה אחידה".¹⁸ גישה זו של פרנקל מוצגת במסגרת שאלתו של המחבר, האם פירושו של רש"י היא יצירה עצמאית ואחידה,¹⁹ ועולה גישה זו בקנה אחד עם מסקנותיו שרש"י כתב פירושו בשעה שהעלה בעין רוחו כל מקבילותיה של הסוגיא המתפרשת, ואת כל פירושו שלו למקומות השונים, ותכנן מראש לפזר גיוניו לשונותיו השונים בסוגיות שונות, ועל-כן, לדבריו, אין לראות באלה חזרות או סתירות מלשון ללשון, ואין בהם אפוא נגיעה באחדות הפירוש ובגאונים יצירתו המושלמת.²⁰ ברם כשנפריד את תופעת ההגהות

16 ראה להלן, וכך משתמש אפשטיין במלה זו בדרך כלל, כגון: "סתמות בודדים רבים במשנה הם — משנת ר' יהודה" (מבואות לספרות התנאים, ירושלים, תשי"ז, עמ' 107).

17 הוצאת מגנס, ירושלים, תשל"ה. זהו הגדול והחשוב שבחיבורים שנכתבו על פירושי רש"י בדרך האחרון. הספר עוסק במיוחד בדרכיו, שיטותיו וסגנונותיו של רש"י בפירושי התלמוד. המונחים המיוחדים לרש"י זכו לטיפול מקיף, ומנחי התלמוד בפרשנות של רש"י קיבלו כאן פיתוח מיוחד, שיש בו גם כדי פרק בפרשנות מונחית התלמוד עצמם (לשני סוגים אלה קיימים מפתחות מיוחדים בין שאר מפתחות הספר). אגב משימתו זו העיקרית, עסק המחבר, בפתח הספר ובסופו, אף באחדים מענייני התהוות הפירושים, הגהותיו של רש"י, ומסירת נוסח הקונטרסים. בעניינים אלה ראוי, לדעתנו, עוד לדון בגופי הלכות, כפי שבאנו לעשות להלן.

18 עמ' 15. שם הביא דברי אפשטיין: "שאיך הכוונה... אלא לתיקונים בודדים".
19 "כיצד נוצר הפירוש? האם הוא עיבוד והעתקה מפירושי רבותיו של רש"י או יצירה עצמאית בכל פרטיה? ויהיה יחסו אל מקורותיו אשר יהיה, האם הפירוש נוצר כיצירה אחת ואחידה, או אולי יש בו שכבות שכבות של עיבודים מאוחרים של רש"י על גבי יצירות קדומות שלו, או שמא נוספו בו תיקונים והגהות של המחבר?" (עמ' 1). "דיוננו על בעיית המהדורות וההגהות העלה שאין שום נקודת אחיזה במקורות, שפירוש רש"י לתלמוד שבידנו אינו יצירה אחידה" (עמ' 15; ההדגשות כשתי המובאות ממני). "האם פירושו של רש"י הוא אחד באופיו" (עמ' 273).

20 "כשהשוונו... פירושים ממסכתות שונות... לא מצאנו סתירות... ונראה בעליל שהמקבילות מודעות למפרש, שרש"י העמיד לנגד עיניו בכל פעם מחדש את כל המקבילות של עניין מענייני התלמוד ואת פירושו השונים לעניינים אלה. פירוש רש"י לתלמוד כולו הוא יחידה אחת, שיטה אחת מקשרת אותו, וחוטם נעלמים וגלויים עושים אותו למסכת אחת. גם אם ייתכנו פה ושם יצאים מן הכלל, הרי באופן עקרוני יש לומר, שרש"י לא שכח מקום בתלמוד בכל מקום שהוא בפירושו" (עמ' 284, הוספת הדגשה). "כמעט כל הסתירות והשינויים מתפרשים על רקע שלש דרכים קבועות של רש"י שהצענו... הגיון, פיזור הפירוש ואחדות הסוגייה" (עמ' 286). "...רש"י כתב כל מלה בסוגייה אחת בהשוותו אותה לסוגייה המקבילה, וגיון וחזר וגיון" (עמ' 288). "...לפי דרכי הפירוש של רש"י אין כאן סתירות" (עמ' 294). "...אין סתירות אלא פירושים מדויקים שמוחאמים לכל סוגייה ומודעים גם למקבילותיה. עם זאת, פירושו של רש"י לתלמוד הוא יצירה גדולה כל כך עד שיתכן כמובן שרש"י פירש במסכת אחת פירוש מסוים בשלב מוקדם של פירושו, ומסכת זאת יצאה מפורשת אל העולם, ואחר-כך חזר בו מפירושו, וכשהגיע למסכת אחרת פירש פירוש חדש, ושוב לא היה יכול לתקן את

והתיקונים מאותם עניינים, ונסה לתארם בפני עצמם, כחלק מתולדות התהוות הפירוש. ראוי להעבירם, לדעתנו, למרכז הערכה של התהוות פירושי רש"י, ולהסיק מהם מה שניתן לגבי הכנת לשון הקונטרס בכלל.

בטיפולו של פרנקל בעדויות של הראשונים על שינויים, חזרות והגהות שבפירושי רש"י לפנייהם, הבחין והבדיל בין אלה שנקראו אצל הראשונים "מהדורא קמא", "מהדורא בתרא", "פירושים אחרים", לבין אלה שנקראו "הגהות". לגבי הסוג הראשון, לגמרי פקפק פרנקל באותנטיות שלהם, אף שבדוגמאות שהביא בעצמו, אותם שינויים שהזכירו הראשונים קיימים אף בין נוסחי פירוש רש"י (דפוס וכתבי-יד) שלפנינו.²¹ אשר למקומות שמשתמשים הראשונים במונח "הגיה", הצביע פרנקל על הגהה אחת — הוא התיאור המפורסם בדיוקו המופיע בספר אור זרוע — שהיא ההגהה "האותנטית ביותר".²² ברם בשאר ה"הגהות" פקפק, ואף כשהראשונים הזכירו "הגיה", הוא מסופק אם אין הדבר דומה ממש ל"מהדורות" שבפי הראשונים, שכבר החליט המחבר שאין לסמוך עליהם.²³ אמנם

פירושו במסכת הראשונה. דיונינו העלו שקשה מאוד להצביע על מקרים כאלה בבטחה, ושהם בוודאי מועטים מאוד ויכולים להיחשב כיוצאים מן הכלל הגדול של אחדות פירושו של רש"י לתלמוד" (עמ' 298). לעניין "לא היה יכול לתקן", יש להבהיר: אלא בכתב ידו, שיכול היה, ואמנם רגיל היה לתקן כך.

עמ' 11–12. לגבי דוגמה ה' שם כתב: "ושמא החוספות אינם מצטיינים את שלפניהם ב'מהדורא', אלא יוצאים פראפראז...". ואחר-כך כתב על סמך זה: "המצא בכתבי-יד מוכיח, שמאז עריכת התוספות החלו לקרוא 'מהדורא בתרא' וקמא' לנוסח שונה שנמצא להם בכתבי-יד של רש"י שהיו לפניו — הטוב בעיניהם היה ל'בתרא', וזה שפחות התקבל על דעתם כונה 'קמא'. אלה הם שינויים רגילים שבין גירסאות כתבי-יד... ייתכן כמובן שבין השינויים האלה יכולים להיות באמת שינויים ששינה רש"י בעצמו בפירושו, אך נראה שכאשר היתה להם מסורת אותנטית, דיברו דווקא על הגהות שהגיה רש"י ולא על מהדורות" (ההדגשה נוספה על-ידי). איננו רואה כל בסיס להנחה הזאת. היות שידוע לנו שהגיעו לרבותינו בעלי התוספות מסורות על הגהותיו של רש"י, למה לנו לפסול ידיעות כאלה, בגלל שנמסרו בלשון "מהדורא", ולא "הגהות", מה גם שמתוכן הדברים נראה ששני המונחים האלה זהים?

שוב דברי פרנקל: "'מהדורא' הוא ביטוי טכני לחילופי גירסאות בכתבי-יד שהיו לפני בעלי התוספות, ומעולם לא ערך רש"י מהדורות לפירושו". דומה שהרישא אינו אלא עצם הנחתו והערתו של המחבר, ואילו הסיפא אינו מן הנידון כלל, שהרי שם תופס "מהדורות" כמובן המודרני, ואילו השאלה הנידונה היא אם "מהדורות" אצל תוספות שווה ל"הגהות" שרש"י היה עורך. לסיפא זו הביא פרנקל תימוכין מדברי אפשטיין: "בכלל אין יסוד חזק לחזרת המהדורות" — שוב המובן המודרני. ומיד: "אפשטיין ממשיך ואומר: "'מהדורא בתרא' שנזכרה בראשונים (הדגשה — ש"פ) אינו אלא ספר מוגה ע"י רש"י" — היא הנחתו, הרי בדברי הראשונים עסיקין.

עמ' 14. והוסיף פרנקל על דוגמא אחת (ראה להלן, עמ' 156 והע' 37): "הגהות של רש"י נוגעת להגהה בטקסט התלמוד ואין להגהה זאת קשר להתפתחות דרכי הפרשנות של רש"י". כאן עובר המחבר למסקנות: "לפיכך אנו יכולים גם כאן לאשר את דברי ר"י אפשטיין: 'אנו רואים שאין הכוונה כאן ל'מהדורא' (צ"ל: ב'מהדורא', ש"פ) ל'עיבוד' חדש ו'חיבור' חדש...'" (עמ' 15). ברם אינו מן הנידון, חיבור חדש ליתא, חזרות, הגהות, תיקונים ושינויים איכא, מכודדים ותחומים בפירוש רש"י, "בודדים" כמובן מבודדים, אבל רבים ומהותיים לגבי עניינינו.

בעמ' 13 הביא לשון רבינו פרץ: "ורש"י ז"ל הגיה בפירושו", והעיר: "מבחינת הממצא בכתבי-יד (שלפנינו, ש"פ) אין כל הבדל בין 'פרושים אחרים' או 'מהדורות' לבין הגהה כזאת". ועיין שם האפשרות לאחרת לגבי דוגמא אחרת שם, מתוס' ר' אלחנן, שכתוב "וכן מוגה בפי (צ"ל: בפי", ש"פ) כתב יד ר' שלמה", והעיר פרנקל: "יש להדגיש שר' אלחנן אינו אומר שרש"י בעצמו הגיה הגהה זאת" (ואף כאן מוסיף: "אך אין זה מן הנמנע").

זהירות יש כאן, אבל הוכחה של ממש אין, והזהירות המדעית האמיתית מחייבתנו להיזהר בשני הכיוונים.²⁴ ואפשר, שרוב עדויותיהם של הראשונים, או כולן, בין שאמרו בלשון "רש"י הגיה בכתב ידו", ובין בלשון "מהדורא קמא", "מהדורא כתר"א" — מסורות של ממש הן על פעילותו רבת-ההיקף של רש"י, וכך, לדעתי, אף סביר לומר, ברוב המקרים, ולא שבדו מלבם, או הוטעו משינויים רגילים הקיימים בין כתב-ידו, לומר שרש"י עצמו עשאם בכתב-ידו, כפי שסבור המחבר.

אף בערך "רש"י" שבאנציקלופדיה העברית, מצאנו: "הראשונים... העידו כי רש"י שינה בפירושו וחזר בו. ואף הזכירו בדבריהם 'מהדורות' של פירושו: אך מספרן הכולל של הדוגמאות הללו מגיע לכמה עשרות בלבד, ועד היום לא נמצאה כל הוכחה של ממש לקיומן של 'מהדורות' מפירושו רש"י".²⁵ "מהדורות" במובן המודרני, מאן דכר שמיה? המהדורות שהזכירו בעלי התוספות, הן הן חזרותיו והגותיו, הלוא מצאנו הוכחות רבות של ממש לקיומן!

בהבאות שאספו החוקרים,²⁶ המתייחסות להגותיו של רש"י, שרדו מונחים וסגנונות רבים של דרך ההבאה, מהם ייחודיים ומהם שנעשו שגורתיים. ביניהם: "ועוד עינתי בפי' רבי' שלמה כתב ידו, ומחק מה שכתב תחילה... והגיה בכתב ידו..." (ספר הראב"ה, סי' תתקנז), ולאחר עניין בתוספות: "וכן הגיה רש"י בפירוש כתיבת ידו" (קידושין כו ע"ב, ד"ה ה"ג); "...ובפרק המביא כדי יין בסופו (ביצה לד ע"א) מייתי הך דתנן דרסה וטרפה בכותל ופי' רבי' שלמה צריכה בדיק' לאחר שחיטה שמה נשתברו רוב צלעותי' או נפסק חוט השדרה או אחת משאר מיני טריפות, ובפירושים אחרים ישנים מצא רבינו יואל מבין הלוי זצ"ל שהי' כתוב בהן או שמה ניקב קרום של מוח" (או"ז, טריפות, נט ע"ד);²⁷ "בפיר' מכתבת רבי' שלמה תראה שני לשונות, אחד של רבותיו ואחד שלו" (ספר הישר)²⁸ —

24 פרנקל הסיק: "רש"י... לא כתב מהדורות ולא 'הדר' (=חזר) לפרש מחדש מסכחות שכבר פירש" (עמ' 335).

25 כך לא (חש"ט), עמ' 998.

26 Zunz, "Salomon ben Isaac, genannt Raschi", *Zeitschrift für die Wissenschaft des Judentums*, I (1882), pp. 277–384 = צונץ, תולדות רש"י, מהדורת ש' בלאך, ווארשא, תרכ"ב, כו ע"א–ע"ב, כח ע"א, לג ע"א; א"ה וייס, "תולדות רבנו שלמה בר יצחק", בית תלמוד, ב (תרמ"ב), עמ' 132–133 = ספר תולדות גדולי ישראל, ב, תולדות רבינו שלמה בר יצחק, רינה, תרמ"ב, עמ' 25–26; הג"ל, דור דור ודורשיו, ד, עמ' 287; A. Berliner, *MfWJ*, IX (1882), pp. 166–168; A. Berliner, "Beiträge zur Geschichte der Raschi-Commentare", *Jahres-Bericht des Rabbiner-Seminars zu Berlin* für 1901/1902 (5662), pp. 9–12 = ספר רש"י, ירושלים, תש"א, עמ' ז–יא = אברהם ברלינר, כתבים נבחרים, ירושלים, תש"ט (תשכ"ט), עמ' 187–190 (עם שינויי סגנון בתרגום) = ספר רש"י, ירושלים, תש"ט, עמ' קלה–קלז (התרגום כספר רש"י הראשון); ר"ח מיכל, אור החיים, פרנקפורט, תרנ"א (ניירוק, תשכ"ה), עמ' 586–587; וועליש, הגרן, ו (תרס"ו), עמ' 19–22 = ספר רש"י, תש"א, עמ' קפט–קצא; א"מ ליפשיץ, ר' שלמה יצחקי, ורשה, תרע"ב; ורשה 1914 = "רש"י", בתוך: אליעזר מאיר ליפשיץ, כתבים (ירושלים, תש"ז), עמ' ט–ריח = רש"י, ירושלים, וראה עמ' סח–סט; אפשטיין, בתרביץ שם, עמ' 190–191; א' אפטוביצר, מבוא לספר ראב"ה, ירושלים, תפרי"ח, עמ' 266–267; הג"ל, ספר רש"י, תש"א, עמ' קא–קלז = ספר רש"י, תש"ז, עמ' שו–שיח; ש"ק מירסקי, ספר השנה ליהודי אמריקה, ה (תש"א), עמ' 148; פרנקל, דרכו של רש"י, עמ' 11–14.

27 ראה: אפטוביצר, ספר רש"י, תש"ז, עמ' שיח והע' 26. מכל הסגנון (וכן: "שהי' כתוב בהן") משמע שהכוונה לפירוש רש"י.

28 סי' לא במהדורת שלוינגר, עמ' 32.

והוא המובא בתוספות: "מפירוש רש"י מכתבת ידו כתב שני לשונות" (כתובות עז ע"א, ד"ה איבעיא להו);²⁹ "פירש הקונטרס... ורש"י חזר בו והגיה... ולפי רש"י קמא..." (עירובין כד ע"א, תוס' ד"ה אבל); "ומתחילה כתב רש"י בפירוש כתב ידו... ושוב מחקו רש"י" (גיטין ה ע"א, תוס' ד"ה אין);³⁰ "פירש בקונטרס... ובפי' רש"י הראשונים במכתב ידו פירש... והעביר עליו קולמוס" (חולין קלז ע"ב, ד"ה עד); "פירש רש"י... והקשה ר"ת על זה... לכן נראה לר"ת כמו שפירש רש"י והגיה בפירושים שלו, ומחק הטעם... וכתב... ונראה שרש"י חזר בו מטעם ראשון משום... אבל מייחדין... עד כאן היה כתוב בפירושו, והוסיף רש"י והגיה..." (ע"ז סד ע"ב, ד"ה אין מפקדין);³¹ "גדולי הרבנים כתבוהו כן... אלא שבמקצת פירושים ישנים מצינו להם שהפריזו על מדותיהם..."³² וכעת בתוספות ר"י מכריזא לע"ז מא ע"ב: "ולי נראה דמיירי בע"ז [של] ישראל, ואינה בטילה עולמית. וכן מצאתי שפירש רבנו שלמה בפירושים ישנים מכתבת ידו" (שיטת הקדמונים, עמ' קסז). בעניין השאלה כיצד נראו הגהותיו של רש"י בתוך פירושו כתב ידו, נשתמר לנו תיאורו המפורסם של האור זרוע, הלכות נטילת ידים, סי' סא (טו ע"ב), ולענייננו כאן ראוי להביאו בשלמות: "33... ותו קשה, דבפרק כל הבשר (חולין קז ע"א) אמר אמר רבא האי אריתא דדלאי אין נוטלין ממנה לידים... פרש"י אריתא דדולא, צנור ששופכים לו מים מן היאור בדלי... ואין כאן לא נטילה ולא טביל', נטילה דלאו מכח גברא אתו, וטבילה בצנור נמי ליתא... עכ"ל. למדתי משם... ואריתא דדלאי היינו טעמא שאין בצנור מ' סאה, וכך אני מדקדק מתוך פרש"י, כי ראיתי בפירושים שכתב בכתבת ידו הקדושה, שלכתחלה כתב כך ואין כאן לא נטילה ולא טבילה, נטילה דלאו מכח גברא קא אתו, וטבילה נמי בשאובין ליתא, ומחק שאובין וכתב למעלה על שאובין ביני חיטי בצנור, ועשה על תיבת ליתא ציון כזה 0, וכתב על הגליון שאין כאן שיעור, ועוד היתה תיבה אחת כתובה אצל שיעור, ומחקה ולא יכולתי לראות מהו, וסבור אני שהי' כתוב מקוה, כלו' בעבור כך אינו יכול לטבול בצנור שאין כאן שיעור". מכאן יוצא, שרש"י פירש מתחילה: "וטבילה נמי בשאובין ליתא", ואילו

29 בדקדוקי סופרים השלם לכתובות, ח"ב (ירושלים, תשל"ז), עמ' רכה, כתבו שני הלשונות נמצאים בפירוש רש"י כ"י פירקוביץ. ועיין: אפשטיין, שם, עמ' 190–191; אפטוביצר, שם, עמ' שח–שט. הפירוש הראשון עוד היה לפני הראשונים, עיין תוס' חכמי אנגליה לשם, עמ' 6 והע' 96, והשווה ספר הישר, סי' קג (עמ' 73), וראה בין חכמי ספרד, רמ"ה, מהדורת שושנה, עמ' יג והע' 2 = ריטב"א, מהדורת ליכטנשטיין, עמ' טז והע' 129.

30 בתוספות ר' יהודה מפאריש: "ואין מפקדין אצלו יין, פירש רבנו שלמה דאינו מקפיד על מגע גוי. והקשו בשם ר"ת... ופירשו בשמו כעין שמוגה בפירוש רש"י דאין מפקדין אצלו יין לזמן מרובה... ולמגע גוי לא חיישין..." (שיטת הקדמונים, עמ' שט). משמע שלפני ר"י מפאריש שני הפירושים כתובים לפניו בקונטרס, והוא מביא את הפירוש הראשון בפשטות בשם "פירש רבנו שלמה", ואת השני בשם "פירשו בשמו כעין שמוגה בפירוש רש"י", משמע שכבר לפניו מוגה כן בקונטרס. הראב"ד פירש בפירוש ראשון (עמ' 189, ועי' הע' כט, ל). פירוש רש"י הנדפס מתאים ממש למהדורא בתרא ("הגיה") שכתבו התוספות. ברם כ"י פרמה 3155 מתאים כאן לגמרי למהדורא קמא (מה שרש"י מחק). ד"ה כל שאוכל (כפי חלוקת הדיבורים שבנדפס), במקום גירסת הדפוס: "לזמן מרובה... יין כשמגן", איתא בכה"י: "דאינו מקפיד על מגע גוי חברו", כבתוס', ובד"ה אבל מייחדין, כל הלשון "ולמגע... בזמן מועט ליכא למיחש", אינו כתוב בכה"י, והוא מה ש"הוסיף רש"י והגיה" לפי התוס'.

32 מאירי, בית הבחירה לקידושין, עמ' 137, וראה במבוא של ר"א סופר לשם, עמ' ט.

33 חלק זה מספר אר"ז יצא לאור בשנת תרכ"ב (1862). הראשון שראיתי (בינתיים) שהביא דיבור זה היה ברלינר, *Literaturblatt* 1870, ראה לעיל הע' 26.

34 "אמר" הופלה בטעות (אולי ממילוי סוף שורה).

אחר־כך מחק בפירושו, ופירש: "וטבילה נמי בצנור ליתא, שאין כאן שיעור מקוה", ואף תיבת "מקוה" נמחקת אחר־כך, ואין לדעת מדברי האו"ז, אם מחיקה זו היתה בשעת כתיבת ההגהה עצמה או אחר־כך (מהדורא תליתאית). בעותק פירוש רש"י שהביא ממנו בעל אור זרוע מתחילה, היה כתוב: "וטבילה בצנור נמי ליתא" ותו לא. כלומר, הועתקה לאותו כתב־יד רק ההגהה שביני חס"י, ואילו המשך ההגהה, הכתוב בגליון, הושמט כאן לגמרי.³⁵ בפירוש רש"י הנדפס, חולין קז ע"א, ד"ה אין נוטלין, ³⁶ כתוב: "טבילה נמי בצנור ליתא, שאין כאן שיעור מקוה". כאן יש מהדורא תנינא במילואה, הן הלשון הכתוב ביני חס"י, והן הכתוב בגליון. ואף נמצאת כאן תיבת "במקוה", היא התיבה שנמחקה בפני האו"ז, "ולא יכולתי לראות מהו". ושם הועתקה הגהה זו לתוך עותקים אחרים לפני שנמחקה תיבת "במקוה". בפירוש רש"י כ"י וטיקן 139 כתוב: "וטבילה נמי בצנור לית" דשאובין הן.³⁷ כאן מופיע התיקון שביני חס"י ("בצנור" במקום "בשאובין"). ברם במקום התיקון שבגליון ("שאין כאן שיעור מקוה") בא טעם יותר פשוט, "דשאובין הן", שהוא מתאים ללשון שבגמרא (בכתיב־היד; בדפוס הושמט): "דהו לה שאובין".³⁸

35 גם חל כאן שינוי בסדר המלים, שתיבת "בצנור" נכנסה לפני תיבת "נמי".

36 תוך כדי דיבור של האו"ז, בסמוך לפני הבאת פירוש רש"י מכתובת ידו, הביא האו"ז מנזיר לח סע"א, וזוה טעה ברלינר לחשוב שהגירסאות ברש"י באות מפירוש נזיר (כתבים, עמ' 188, והע' 16), ומכך הרחיב את הדיבור שם בפירוש הריב"ן לנזיר, וב"Magazin ביתר אריכות (עמ' 167 בהערות).

37 גירסת כתב־היד כבר צוינה אצל פרנקל, עמ' 14. פרנקל העיר שם על הגהה זו של רש"י שהיא האותנטית ביותר. שוב כתב בעניין הגהה זו: "נוסח התלמוד שבדפוסינו הוא על־כ־לפנים משובש, ובימי הביניים היו שני נוסחים שונים של תלמוד בידי הראשונים. הגהתו של רש"י נוגעת להגהה בטקסט התלמוד ואין להגהה זאת קשר להתפתחות דרכי הפרשנות של רש"י". אם יבין הקורא מזה שרש"י מגיה כאן את לשון התלמוד, ולא לשון פירושו, ראוי להבהיר שאין הדבר כן. בנוסף לכך, אין הגהתו של רש"י נוגעת לאותם שני נוסחים שונים שהיו בידי הראשונים, שאין בהם אלא שינוי הסדר בלבד. בדפוסים הושמט כל עניין טבילה, אבל גירסת כתב־היד והראשונים: "א' רבא האי אריחא דדלאי אין נוטלין ממנה לידים ואין מטבילין בה את הידים, אין מטבילין בה את הידים דהו להו מים שאובין, ואין נוטלין ממנה לידים ללא (צ"ל: דלא) אתו מכת גברא" (כאן לפי כ"י המבורג 169). בדפוסים הושמט בדילוג מן "אין נוטלין" וכו' ל"אין נוטלין" וכו'. מה שקשה בהגהה של רש"י, הוא שפירש הטעם שאין מטבילין משום שאין שיעור מקוה, ואילו בגמרא ניתן הטעם "דהו להו מים שאובין". אין דבר זה קשור לשינויי הגירסאות של הראשונים בגמרא, ואף פרנקל מוסר בהערה 45 שהכל גרסו טעם שאובין בגמרא. אותם "שני נוסחים שונים... בידי הראשונים" הגדרו בהערה שם: "כ"י מינכן של התלמוד, מצד אחד, וגירסת הרי"ף, מצד שני; גירסת הרי"ף (ברכות פ"ח, ס"י רד), מלבד שינויים קטנים, דומה לכ"י הנ"ל, ואילו בכ"י מינכן יש (מלבד שינויים קטנים), חילוף בסדר הטעמים, שטעם אין נוטלין בא לפני טעם אין מטבילין, ותו לא.

בעל או"ז עצמו גורס בגמרא: "ואין מטבילין בה את הידים דהו להו שאובין", ואעפ"כ הכריע לפרש דין זה שלא כטעם הגמרא, אלא: "ואריחא דדלאי היינו טעמא שאין בצנור מ' סאה". והוא בהקשר למה שרוצה לפסוק כהלכות גדולות (וארשא, י ע"א; ירושלם, כרך א, עמ' 128) שמטבילין ידים במים שאובין (רא"ש, ס"י יג: "דמותר להטביל ידיו לתוך הכלי"). ודין זה בה"ג בא בשם רב אחא/רב אחאי (והשווה: שאילתות, מצורע, ס"י צ; וראה: אפשטיין, תריבין, ח, תרצ"ז, עמ' 31). ובוודאי דעתו של האו"ז היא שרב אחאי יפרש הלכה זו, לא כטעם הנאמר בגמרא, אלא שאין שם מ' סאה. ומסתמך באו"ז אף על הגהת רש"י בזה, וקרום שמייחס לו אותה סברה. ואפשר שרש"י הגיה כן על סמך מה שמצא ("אחר כך") בספר הלכות גדולות, וכפי שהקשר בתוס' שם ד"ה דלא אתו. אבל כאמור, אין חזרונו של רש"י כוללות הגהה נוסח התלמוד (כגון: ה"ג, וכיו"ב), אלא לשון המפרש עצמו בלבד. עוד מצאנו כלשון רש"י מהדו"ב במאירי בחולין: "אין מטבילין בה את הידים שהרי אין כאן שיעור מקוה". כלומר, טעמו של רש"י במקום הטעם שבגמרא.

38 ראה הע' 37.

הגהה זו של רש"י שייכת לסוג של הגהות קלות, שאינן משנות אלא מלים מעטות. הגהה קלה כזאת מאפשרת את שיטת ביצוע ההגהה המתוארת למעלה של תיקונים למלים בודדות, ואף בין השיטין. ריש מקום לשער שהיו הרבה הגהות מן הסוג הזה בפירושי מכתובת ידו של רש"י. אולם רוב ההגהות שכעלי התוספות מסרו עליהן היו הגהות גדולות יותר, ובהן מחיקה ארוכה, וחזרה משיטה פרשנית שלמה. באותם מקרים כנראה היה רש"י מוחק את הדיבור המוחלף, וכותב את הדיבור החדש בגליון, עם לשון הצעה של פירוש חדש (ואף ללא מחיקת הפירוש הראשון, בשעת תוספת שיטה). אפשר להדגים לשון הצעה של שיטה חדשה מתוך פירוש רש"י שבדפוסים. לשונות ההצעה, בין של רש"י עצמו ובין של התלמידים על רבם,³⁹ פגיעים מאוד במסירת הנוסח, ורבות קרה שהם מושמטים. מנהג הסופרים היה לנקד לשונות אלה מלמעלה, בוודאי כדי להדגיש חשיבותם וייחודם. ברם דומה שדווקא מנהג זה הטעה מעתיקים אחרים, שהרי הניקוד מעל התיבות יכול לשמש גם הוראת מחיקה. והלכו לשונות אלה ונמחקו ממקצת הספרים.

בב"מ קח ע"ב, ד"ה שכיני: "שכיני העיר ושכיני השדה שכיני העיר קודמין. נראה בעיני דלאו בדינא דבר מצרא איירי אלא להשיא עצה דרך ישר וטוב למוכר שאם יש לו שדה למוכר ובאו עליה ללוקח⁴⁰ שכינים הדרים אצלו בדירה⁴¹ ושכן שיש לו שדה ששדותיהן סמוכות זו לזו, וזו שיש לו למוכר אינה סמוכה למצרן, שכיני העיר קודמין. ואני לא דקדקתי בה מפי רבינו כל צרכי, ועד הנה פירשתי דבמצרן דיליה קאמר, והשתא לא נראה לי, דאם כן הוה ליה למיתנינהו בהדי הנך דלעיל ולמימר הכי לאשה וליתמי ולשותפי ולשכיני העיר ולת"ח לית בה משום דינא דבר מצרא, מאי שנא דשני בלישנא דכולי שמעתא למינקט לישנא דקודמין, ותו דקאמר שכן ותלמיד חכם ת"ח קודם אי האי שכן מצרן הוא אמאי ת"ח קודם תלמיד חכם לאו בר ועשית הישר והטוב הוא דהאי ועשית אלוהא שריוה רבנן כדאמרין לעיל גבי זבין לעכו"ם לאו בר ועשית כו', ותו קרוב ותלמיד חכם מאי דינא דבר מצרא איכא וא"ת כששניהן מצרנין אטו משום דת"ח הוא משלח גלימי דאינשי".

הדיבור "ואני לא דקדקתי" וכו' נמצא בארבעה מבין חמשת כתב־היד השלמים ששרדו מפירוש רש"י בב"מ. בכתב־יד מיוחס וקדום (הספרייה הבריתית Or. 73)⁴² הוא אינו מופיע, ושם כתוב: "...שכיני העיר קודמין. והשתא לא נהיר לי דאם (צ"ל: דא"כ) הוה ליה...". סגנון זה בלתי אפשרי הוא, שללא הדיבור החסר ("דבמצרן דיליה קאמר") יהיה הדיבור "לא נהיר לי" מוסב על הלשון הקודם "דלא בדינא דבר מצרא איירי", וזה היפך כוונת לשונו של רש"י כאן. ונראה שדיבור זה הושמט, מתוך שהיה נקוד מעל התיבות בעותק שממנו הועתק, והסופר (הכותב בסגנון מזרחי, וראה הע' 42) סבר שזוהי הוראה למחיקה.

39 וראה להלן הע' 82.

40 הב"ח הגיה: "ללקוח". עיקר הגירסא בדפוס שונצינו: "ללוקחה".

41 בדפוס שונצינו: "בעיר".

42 בקטלוג של מרגוליות, מס' 412. בקולופון של כתב־יד זה: "סליק בבא מצעא בעזרת דוכב שב... לאדונינו דוד ראש גולה. יתמד ש... וכסאו ילעדו יכון סלה. וימלא לו כל... ואיביו תחת רגליו להפילה. וגם... ניסן חקא לשטרות". מרגוליות התקשה בקריאת האות האחרונה בציון השנה, ושקל שלוש אפשרויות בהעתקה: חקא, ושם בסוגריים: חקק, ולהלן בדיון אף חקא. ברם ברור שזוהי אל"ף קטועה. א' תק"א = 1190. ועי' ש. וכן לנכון אצל A. Darmesteter and D. S. Blondheim, *Les gloses françaises dans les commentaires talmudiques de Raschi*, Paris, 1929, p. XLVI.

והנה, אף שהעקנו את הלשון הנ"ל מן הדפוסים (החדשים), מסתבר שבדפוס ראשון (שונצינו), ואף בדפוס השני (פיזרו), היה דיבור זה חסר, ודומה שהושמט בכ"י שלפני המדפיס, כפי שהושמט בכ"י הנ"ל. וכך כתוב בדפוס שונצינו: "...וזה שיש לו לימכור אינ' סמוך למצרון ומבצרן כול' לא נר' לי...". כאן נתפרשה ההוראה למחיקה לכלול אף שלוש תיבות לפני הדיבור האישי ("שכיני העיר קודמין"). מאידך גיסא, נשאר ייתור לשון משובש מתוך הדיבור האישי ("ומבצרן" מן "דבמצרן דילה"), ונוספה תיבת "כול'", אולי שיבוש מן "דילה". כל אלה סימנים להשמטה. בדפוס פיזרו הגיהו הגהה מועילה, והדפיסו "למצרן, ובמצרן כול' לא נר' לי", המתקנת את הלשון לפי כוונת רש"י,⁴³ אבל עדיין הסגנון מגומגם ותיבת "כול'" מיותרת.⁴⁴ בדפוס ונציה הראשון כבר הוסיפו והשלימו את הלשון הנ"ל,⁴⁵ שהגיהו מכ"י, או מצאו הגהה זו בעותק דפוס הנ"ל בגליון.⁴⁶

מחמשת כתבי-היד הכוללים דיבור זה, בא עוד לשון נוסף בשלושה מהם. וכך כתוב בכ"י קמברידג' (Add. MS. 478(8): "ואני לא דקדקתי בה מפי ר' 47 כל צרכי, 48 ועד הנה פרשתי דבמצרן דילה קאמ' והשת' לא נהירא לי 49 ובשערי רב האיי אני צריך לראות אם יפרש דבריו דאם כן הוה ליה למימניהו כהדי ההנך דלעיל...". תוספת זו (ובשערי רב האיי וכו') אינה מופיעה בכ"י בית-המדרש לרבנים 833. Rab. אף בכ"י וטיקן 131 ebr.⁵⁰ חסר הלשון "ובשערי רב האיי" וכו' מן הדיבור "ואני לא דקדקתי" וכו', אלא הנה נמצא שם חלק מן הלשון הזה בתחילת הדיבור הפרשני כולו: "נר' בעיני בשערי רב האיי 51 דלאו ברינא דבר מצרא איירי...!"

משמע אפוא שהדיבור "ובשערי רב האיי... דבריו" הוא תוספת עצמאית, שנכתבה בגליון. המקום הנכון להכניס תוספת זו הוא כפי שכתוב ברוב כתבי-היד, אחרי: "לא נהירא לי", שרש"י העיר שברצונו לבדוק אם ניתן להכריע בדבר זה מתוך ספר המקח והממכר לרב האיי גאון. ורש"י הכניס תוספת זו כמין דיבור מוסגר, והנאמר בסמוך "דאם כן" מוסב על "לא נהירא לי". כדרך תוספת גליון, היו ספרים שנכנסה שלא במקום הנכון, כבאבי כ"י וטיקן הנ"ל, שנכנסה על-ידי התיבות "נר' בעיני", הדומות למקומו הנכון "לא נהירא לי" (ואף נקטע הדיבור). ויש ספרים שלא נקלטה בהם תוספת זו כלל, ככ"י ביהמ"ד הנ"ל, ודפוס ונציה (כלומר, כתבי-היד שממנו הושלם שם הלשון "ואני לא דקדקתי" וכו'). הלשון הנידון על שערי רב האיי מתפקד כמהדורא בתרא. הוא נמצא בחלק מן הספרים, ובחלקם חסר, או שנמצא שלא במקומו. ובמה שכתב רש"י, "ועד הנה פירשתי דבמצרן

דילה קאמר", אפשר שהיה מפרש כן לתלמידיו "עד הנה". כרם אפשר שהסגנון: "נראה בעיני... ועד הנה פרשתי... והשתא לא נראה לי", כל אלה לשונות מהדורא תניינא הם. והחליף דיבור זה את הפירוש הראשון — מהדורא קמא — כליל, ואולי עוד לפני שהועתק הקונטרס בידי אחרים, ולא נשתמר לשון הפירוש הראשון כלל.⁵² רש"י הזכיר בפירושו חיבורים על שם רב האיי גאון,⁵³ דהיינו פירוש סדר טהרות, תשובותיו, ובמקום אחד, והוא לעיל במכילתין, ב"מ לט ע"א, ד"ה מחמת מרדין: "וכן מפורש בשערים דרב האיי גאון".⁵⁴ כעת נוסף לאותו אזכור אף זה הבא בדיבור שלפניו בכתבי-היד.

הגהותיו "הגדולות" של רש"י, כלומר אלו שיש בהן שיטת פירוש שונה באופן יסודי מן הפירוש הראשון, באו בלשונות-הצעה שיש בהם הסממנים האישיים של רש"י עצמו. יש גם לשונות וסגנונות המשמשים אצל התלמידים, בשעה שהם ציינו דיבורי מהדורא בתרא של רש"י, או חזרותיו בשיעורי הוראתו (ראה עירובין ד ע"א).⁵⁵ נדגים כאן אחד מאלו ("פישפש..."), שהופעותיו השונות נידונו עד עתה כל אחת בפני עצמה על-ידי החוקרים, אבל צירופן ותיאור מכלול התופעה רומזים שיש כאן מונח טכני קבוע, ולא רק סגנון המדומן במקומו.

בכ"י יח ע"ב, ד"ה דרחיק לה עלמא, כתב רש"י: "...ואי קשיא דר"א אדר' אלעזר דלעיל... ההיא דלעיל מוקמי' כדאוקימנא ברישא כדשני בגחלת... מפי מורי, 56 ובעיני נראה בהך מילתא... אמוראי נינהו ורב 57 יהודה גרסינן, ור"א היינו ר"א בן פדת ולא תקשי דר"א אדרבי אלעזר, ונראין הדברים...". במקום "מפי מורי, ובעיני נראה", כתוב בפירוש רש"י כ"י פרמה 3055: "ולאחר כן פישפש המורה ודק ואשכח תירוץ זה".⁵⁸ בסגנון הראשון (של רש"י), הפירוש הראשון הוא של "המורה", רבו של רש"י, ומה ש"נראה בעיני" הוא פירושו שלו. בכ"י פרמה, הפירוש השני (= "נראה בעיני" הנ"ל) הוא מה ש"פישפש

52 בכ"י קמברידג' נוקדו שתי תיבות: "רב האיי", על פירוש השמועה, אם כבר מצרא ואם לאו, עיין היטב באר"ז לשם (ס"י שנה-שנה) והשיטות שהביא, ועיין קונטרס הראיות לריא"ז לשם, ראה ח, עמ' ריח. Zunz, p. 307: מהדורת בלאך, טז ע"א.

53 בפירושו של רש"י שם: "מרדין היא רציחה בלשון פרסי, וכן מפורש בשערים דרב האיי גאון". פירוש לשון "מרדין" נמצא בספר המקח והממכר, שער מ (וויין, תק"ס, עה ע"ב): "ופי' מרדין זה הוא הריגה". בפירוש רש"י, רק בנדפס נוסף "גאון", וליתא בכתבי-היד. שם החיבור טושטש במקצת הנסחים בדף לט שם. "בשערי רב האיי" בכ"י וטיקן 131 ebr. ובכ"י לונדון 412 (ושם: ט"ז; לניקוד זה ראה מ"ש במחקרים בלשון, ב-ג. ירושלים, תשמ"ז, עמ' 213, הע' 25), בדומה לדפוס, שהחיבור נקרא בפי הראשונים "שערים". אבל בכ"י קמברידג' וכ"י לונדון 413: "בסדר רב האיי"; בכ"י אוקספורד: "בספרי' דרב האיי"; בכ"י ביהמ"ד: "בשם רב האיי", ואילו לפנינו לדף קח ע"ב הסגנון תקין בכל כתבי-היד שהוזכרו. גם בדף לט ע"א, במקצת כתבי-היד, נוקד מעל התיבות, כמקובל בהדגשת דיבור ששמות חכמים מוזכרים בו, וכיוצא. בכ"י וטיקן, וכ"י הספרייה הבריטית 413, נוקד מן "כך" עד "האיי". בכ"י קמברידג' נוקדו שתי תיבות: "רב האיי".

54 "הג"ה. כאשר מפורש בקונט' שמע רבינו מר' יעקב בר יקר ועתה חזר בו, דקשיא ליה... ועוד אם כדבריו הזקן... ופירש לנו רבינו... כך שמעתי ועיקר, ע"כ הג"ה". וראה דק"ס לשם (עמ' 9), ולהלן הע' 103.

55 ניקוד מעל התיבה בדפוס ונציה.

56 בדפוס ונציה שובש: ורש"י! בכ"י וטיקן 157.1: ודרב.

57 דהירדסי 1299.

58 ניקוד מעל התיבות. וראה: י' פרנקל, תרביץ, מג (תשל"ד), עמ' 230, ובספרו, עמ' 7.

43 ואולי היתה זו גם כוונת המגיה בדפוס שונצינו.

44 הכתיב הרגיל בדפוס שונצינו לתיבה זו הוא: וכו', או: כו', ובמיעוט: וכול' (טרם מצאתי במדגם שדקתי דוגמא אחרת של "כול").

45 תיבת "רבינו" כתובה שם בקיצור: "רבי", וראה להלן הע' 47.

46 פעילות הגהה כל שהיא טיפלה כבר בדפוס שונצינו שאותותיה ניתנו בדפוס פיזרו, וכן כוצעה הגהה מסודרת, שאותותיה ניתנו לראשונה בדפוס ונציה, טרם קום המהרש"ל ושאר מגיחים גדולים, שהגיהו מדפוס ונציה ואילך. ויש ראיות שניתן להסיק מהן, כי ב"מ ד"ו לא נדפס מתוך דפוס פיזרו, אלא מעותק דפוס שונצינו! ואי"ה במ"א.

47 וכך במקצת כתבי-היד, ובשאר: רבי. והוא הסגנון המתאים, ולא: רבינו (ראה הע' 45).

48 מן "ואני" עד כאן ניקוד מעל כל תיבה (חוץ מן: ר', שיש שם רק נקודת הקיצור).

49 לא נהירא לי. כך הסגנון בכל כתבי-היד. בדפוס ונציה (ואילך): לא נראה לי.

50 דרמשטר, עמ' XLVII.

51 מן "נר'" עד כאן סימן מעל כל תיבה.

המורה", כלומר רש"י. את הביטוי הזה ("פישפש") מצאנו אף במקום אחר — בפירושו רש"י למועד קטן, מהדורת קופפר, לדף ז ע"ב: "תנאי הוא ואלילבא דר', כלומר [תנא] קמא דסבירא ליה... לימים פשפש בשמועה וחדשה כשמלה⁶⁰ מאן תנא...".⁶¹ גם התוספות (ז ע"א, ד"ה אמר רבי) העידו שרש"י חזר בדבר זה: "וגם מה שפירש בקונט' דמוסגר אינו משתלח חוץ לג' מחנות דהא בפרק קמא דמגילה (ח ע"ב) קאמר הא לענין שילוח זה וזה שוין", והוא הכתוב במהדורת קופפר שם: "כדאמרין בפרק קמא דמגילה ימי כל ימי לרבות מצורע מוסגר לשילוח".

עניין זה הובא בשיטה על מועד קטן לתלמידו של רבינו יחיאל מפריש:⁶² "...עד כאן סגנון שטת פ"ה. ולא נהירא, דמשמע לפי דבעי למימר דמצורע מו' אית ליה צות' דעלמ', ואינו משלח חוץ לשלש מחנות, והא ודאי לית' כדפרי' במתני' דהא תנן בפ"ק דמגילה אין בין מצורע מוסגר למצורע מוחלט אלא פריעה ופרימה, וקאמר' עלה בגמ' הא לעני' שלוח וטומאה זה וזה שוין. ומיהו קושיא זו לא תקשי לפי לשו' אחר שפי' בהרבה פי', שכתב אחרי כן פשפש ר' שמועה זו ודרש' כשאלה" (צ"ל: וחדש' כשמלה).⁶³ מדבריו של קופפר במהדורתו משמע שהוא מפסק בדיבור הנ"ל שבשיטת תלמיד ר"י מפריש כך: "לפי לשו' אחר שפי' בהרבה פי' [ורושים] שכתב אחרי כן, פשפש ר' שמועה" וכו'. כלומר, פירושים שכתב רש"י אחרי כן, שהרי בסמוך לפני הבאה זו, ובהסתמך עליה, כותב קופפר: "יש הוכחות, כי פירוש רש"י—כ"י דנן הוא הפירוש 'שכתב אחרי כן'".⁶⁴ רוצה לומר, בדברי תלמיד הר"י, "אחרי כן" מוסב על "הרבה פירושים שכתב". כרם נראה יותר ש"אחרי כן" מוסב על הבא אחריו: "אחרי כן פשפש". פיסוק זה מסתייע מן הלשון שבפירוש רש"י בהוצאת קופפר: "לימים פשפש בשמועה...", ומן הלשון בפירוש רש"י ב"ק כ"י פרמה הנ"ל, שהוא לדברינו מקבילה המשתמשת באותו מונח: "ולאחר כן פישפש המורה...". והוא דומה ללשונות שהבאנו לעיל, שמודגש בהם שפירש רש"י את הפירוש השני לאחר זמן: ומתחילה כתב רש"י... ושוכ מחקו רש"י; ורש"י חזר בו והגיה; ועוד. ושיעור הלשון כך: קושיא זו לא תקשי לפי לשון אחר שפירש, כפי שמצוי בהרבה פירושים, כלומר בהרבה עותקים, שכתב:⁶⁵ אחרי כן פשפש ר' שמועה זו וכו'. כלומר, מצא תלמיד ר"י באותם ספרים, בדומה לפירש"י הוצאת קופפר, את הלשון: "אחרי כן פשפש ר"י וכו'.⁶⁶ "שכתב", סתמי על מעתיקי הפירושים שהסכו הסגנון ללשון תלמיד, או שהוא כתיב חסר, ור"ל: "שכתוב", שכן מרבה חיבור זה בכתיב חסר, וכבר הבאנו מהקשר זה ממש "ואינו משלח" = ואינו משולח.

60 יש להעיר שמליצה זו מיוסדת על דברי הגמרא בסנהדרין קב ע"א: "...כשמלה חדשה מה שמלה חדשה אין בה שום דופי אף חורתו של ירבעם לא היה בה שום דופי ר"א שמלה חדשה שחידשו דברים שלא שמעה און מעולם".

61 עמ' 19–20, וה' 15 שם.

62 כתבי מכון הערי פישעל, ירושלים, תרצ"ז, עמ' נ–נא (ציין לו קופפר שם).

63 מהדירי השיטה תיקנו את המלה השנייה בלבד: "צ"ל: כשמלה". אף קופפר לא השווה את הלשונות בעניין זה, והעתיק מן השיטה רק עד: "...בשמועה ודרש" (שם ובעמ' טו). ובמקום "בשמועה" שהעתיק שם, ובעמ' טו, כתוב בשיטה: "שמועה זו".

64 עמ' יד. ומכאן דיבר קופפר על "המהדורה האחרונה של רש"י 'שכתב אחרי כן'", עמ' 20 הע' 15.

65 כומו הפיסוק במהדורת השיטה הנ"ל, שהטילו פסיק לפני חיבת "שכתב" (ועל חיבת זו ראה להלן בסמוך).

66 ולפי זה יש לחזור לעניין יחס הלשונות שעסק בו קופפר שם, בעמ' 20 הע' 15. ועיין: י' פלורסהיים, תרכ"ץ, נא (תשמ"ב), עמ' 438.

סגנון משותף זה ("פשפש" וכו'), הנמצא הן בפירוש רש"י למו"ק מהדורת קופפר, והן בפירוש רש"י ב"ק כ"י פרמה, מאפשר לנו לברר כאן דבר אחד מתוך דברים רבים שעוד יש לברר על נוסח כ"י פרמה זה (וראה להלן). י' פרנקל ביקש לקבוע מהות הפירוש בכ"י פרמה כעיקור והרחבה לפירוש רש"י, ולשון החומר המעובד אינו לשונו של רש"י אלא של המעבד.⁶⁷ פרנקל רואה בגדר של כמעט ודאי, שהמעבד היה תלמידו של רש"י, על סמך "פשפש המורה", שהוא לשון של תלמיד, ואפשר שהוא הוא המעבד.

בשלב זה ראוי להדגיש, שהיות שסגנון זה מופיע אף בפירוש מו"ק שהוא נתפס לראשונה כפירוש רש"י עצמו,⁶⁸ ואחר-כך כליקוט המכיל פירושי רש"י,⁶⁹ עלינו להיזהר מהשלכת אופיו של הדיבור המצומצם הזה, שהוא לשון תלמיד, על אופיו של הלשון הסתמי הממלא את הפירוש כולו, שהרי קיימות הרבה הוכחות, שרוב מניינם ובניינם של הפירושים שבעריכת התלמידים, לשון רש"י הם. ויש גם לשונות בודדים של תלמידים בכמה קונטרסים שעיקר חיבורם על-ידי רש"י אין בו פקפוק.⁷⁰ גם ראוי להזכיר כאן, שאף מקצת הלשונות האישיים של רש"י נשארו בכ"י פרמה בגוף ראשון, כלומר לשון רש"י עצמו. כך בדיבור הנ"ל מב"ק יח ע"ב שאנו עסוקים בו, שכסופו בא "פישפש המורה" במקום "ובעניי נראה", הרי בתחילת הדיבור נשאר "ונראה בעיניי" אף בכ"י פרמה. נראה לי אפוא, שהופעה זו של "פשפש" בב"ק כ"י פרמה טרם תכריע את הכף לגבי מהות הפירוש כולו. עניין זה לגופו יידון להלן בחלק הבא.

עקבנו כאן אחר ההגהות והחזרות בפירושי רש"י, בעיקר באלו שנמסרו בסגנון רש"י עצמו, ואף באחד הסגנונות של מסירת התלמידים, כדי להדגים ולהדגיש מהות התופעה כעניין שורשי של התהוות הפירושים, ובמקצת אף להתחזיר עטרה ליושנה.

ב. פירושי התלמידים

הנושא השני, הקשור במקצת לראשון, הוא אותם קונטרסים שיש בהם לשונות מובהקים של תלמיד: למי שייך גוף הפירוש שמחוץ לאותם לשונות אישיים של תלמידים — לרב או לתלמיד? האם יש לראות את רוב מניינם ובניינם של הקונטרס כפירושו של רש"י, או יצירה בעלת דמות חדשה ועצמאית, יצירה שאינה של רש"י כלל? במחקר של השנים האחרונות קיימת נטייה לזקוף על חשבון התלמיד, לא רק את הלשונות האישיים, אלא אף גוף הפירוש, ואף מה שבא בתוכו בסתם. אף כזו יש לבחון את הדברים הן על-פי דבריו של הרי"ן אפשטיין, שהרי בעיקר מסתמכות ומסתעפות דעות אלה ממנו, והן על-פי המקורות. ודומה שגם כאן דעותיו של אפשטיין — כגון ייחוסו את הפירוש המובא בשיטה מקובצת לכתובות בשם רש"י מהדורא קמא כחיבורו של הריב"ן — עשו להן כנפיים ונדדו הרבה מעבר לתפיסותיו והגדרותיו של אפשטיין עצמו.

בעניין כתובות, מהדורא קמא, כתב אפשטיין: "הפירוש הזה אין לו כלל אופי של

67 צוין לעיל בהע' 59.

68 פרנקל שותף לדעה זו, ראה בספרו, עמ' 3, 305. והשווה: אנציקלופדיה עברית, ערך "רש"י", כרך לא, עמ' 997. וראה: ד"צ הילמן, "פירוש רש"י למס' מועד קטן", הנאמן, טז (תשכ"ד), עמ' 7–15 (ראה: קריית ספר, נא, עמ' 713 הע' 1).

69 י' פלורסהיים, "פירוש רש"י למסכת מועד קטן", תרכ"ץ, נא (תשמ"ב), עמ' 421–444.

70 על עצם העניין, ראה להלן, סעיף ב.

'מהדורא' מ'מהדורותיו של רש"י: זהו פירוש חדש לגמרי, והפירוש אינו של רש"י, אלא של אחד מתלמידיו, שהשתמש בפירוש רבו, ומעתיק מפירושי רש"י דברים רבים בשם: 'רבי', 'מורי', 'נמוקי רבי', 'כך שמעתי'...⁷¹ אמנם סגנון זה משאיר מקום לפרש שרק אותם דיבורים שהביא בשם 'רבי' וכד', הם לבדם משל רש"י, וגוף הפירוש הוא תוכן חדש מאת התלמיד (ריב"ן). ברם אין זו כוונתו של אפשטיין, ולאמיתו של דבר הוא רואה את תוכן פירושי ריב"ן, ברוב מניינם ובניינם, כפירושי רש"י עצמו, רק הניסוח הוא ניסוחו של ריב"ן. ופירושי ריב"ן אינם אפוא אלא מהדורא של פירוש רש"י הנעשה בידי תלמידו, וכפי שרש"י עצמו ביסס פירושו על קונטרסי מגנצא ופירושי רבותיו. וזה לשון הרי"ן אפשטיין עצמו: "הריב"ן כתב את פירושו 'לפני רש"י', כלומר, על פי פירושי רבו רש"י ועל פי השמועות ששמע מפיו. והעובדה הזאת נותנת לפירושי ערך מיוחד, מלבד ערכם כשהם לעצמם, ערך 'מהדורא בתרא' אל פירושי רש"י. ברוב המקומות הולך הוא בעקבות רש"י ובכל מקום שדעתו כדעת רבו רש"י, הנהו משתמש בלשון רבו ומעתיקו ומכניסו בפירושו בלשון רבו, או מוסיף עליו דברים פה ושם".⁷² לימים חזר אפשטיין וסיכם על הריב"ן, "שהשתמש הרבה בפירושי רש"י רבו, והעתיק מהם דברים הרבה בלשונו, סתם או בפירוש ('מ', 'ר', 'מורי', 'ר')".⁷³ והוסיף על הראשונות וכתב "סתם", כדי להדגיש שסתם לשונו של ריב"ן הוא לשונו ופירושו של רש"י. כזכור מדיונו הקודם, עריכת מהדורא בתרא של פירוש רש"י במובנה המודרני, עריכת כל הספר כולו, מייחס אפשטיין, לא לרש"י, אלא לריב"ן: "אין לראות בהגותיו של רש"י שבפירושו 'מהדורא בתרא' במובנה המדויק (המודרני, ש"פ) של מלה זו (עיבוד חדש של ספר): כאלה היו באמת פירושי הריב"ן ופירושי הרשב"ם תלמידיו".⁷⁴ הווה אומר, פירושי ריב"ן היו מהדורא של פירוש רש"י, מהדורא אחרת מן הפירוש שלפניו בשם רש"י.

במאמרו שהופיע בספר רש"י⁷⁵ הביא א' אפשטיין מתוך דברי אפשטיין בעניין זה, שבהם ייחס פירוש רש"י מהדורא קמא על כתובות לריב"ן. על ייחוס זה הוסיף אפשטיין ראייה מטעם עצמו, וסיים: "אם כן דברי אפשטיין נכונים בלי ספק". ואחר-כך פתח בסעיף חדש ואמר: "וכל זה הוא בנוגע לצורה החיצונית של אותו הפירוש, סדור ועריכה וסגנון. אבל בנוגע לתוכן הספר פירושי ריב"ן הם באמת פירושי רש"י... אם כן פירושי ריב"ן הם בעיקרם ברוב מנינם וברוב בנינם פירושי רש"י שהיו במהדורא קמא של רש"י. ולכן בצדק מכנה ר' בצלאל אשכנזי פירוש ריב"ן בשם מהדורא קמא של רש"י".⁷⁶ ואם מסגנון הדברים האלה נראה שבמקצת מסכים אפשטיין עם אפשטיין, ובמקצת חלוק עליו, עצם דבר זה צריך בירור. מה שכתב אפשטיין: "וכל זה... בנוגע לצורה... אבל בנוגע לתוכן... הם באמת פירושי רש"י", אין ראוי לפרשו כמחלוקת על אפשטיין אלא כסיכום שיטת אפשטיין, שהרי ראינו שזוהי דעתו של אפשטיין ממש.⁷⁷ רק

71 תרביץ, ד, ה"ל, עמ' 16.

72 עמ' 24.

73 פירושי רבינו יהודה בר נתן לכתובות, ירושלים, תרצ"ג, עמ' 1.

74 תרביץ, ה"ל, עמ' 190. והשווה כבר תיאורו של רצ"ה חיות לגבי מסכת תענית (כלהלן, הע' 125), עמ' 96 (ראה כל כתביו, עמ' תתקלז).

75 ראה לעיל, הע' 26.

76 חש"א, עמ' קלו-קלז; תשט"ז, עמ' שיט.

77 וראוי היה לי להבהיר ולהדגיש זאת יותר במבוא לפירוש רבינו יהונתן, ב"ק (ירושלים-ניוירוק, תשכ"ט), עמ' לו-לח.

בדבר מצומצם מאוד חולק אפשטיין על אפשטיין כאן. שאפטוביצר מייחס תוכן פירושי ריב"ן למהדורא קמא של רש"י,⁷⁸ ואפשטיין קורא להם מהדורא בתרא.⁷⁹ אמנם כבר קודם לכן הגיב אפשטיין על עמדתו של אפשטיין. במבוא לספר ראבי"ה (תפרי"ח), בערך "פירוש ר' שמעיה", כתב אפשטיין: "ופירושו של ר' שמעיה ומה שמביא בשם רבו, היינו רש"י, מובא כשיטה מקובצת כתובות שם מן 'מהדורא קמא של רש"י', ולדעת רי"ן אפשטיין [תרביץ שנה ד' עמ' 16 ואילך] מהדורא קמא של רש"י לכתובות הוא פירוש ריב"ן".⁸⁰ האם בדברים הללו חלק אפשטיין על אפשטיין? אפשטיין עצמו השיב כנראה על שאלה זו בחיוב. בתרביץ יב (ת"ש) כתב: "במאמרי... הוכחתי בראיות שאין עליהן תשובה, שמהדור"ק דכתובות שבשמ"ק אינו אלא פירוש הריב"ן לכתובות... אבל רואה אני שידדי פרופ' אפטוביצר נ"י, במבוא לספר ראבי"ה, 285, עדיין מפקפק בראיותי. על כן אמרתי להוסיף עוד ראיות אחדות".⁸¹ דומה, שלכל היותר — כך סבר אפשטיין — פקפק אפטוביצר בייחוס הפירוש לריב"ן, ועל זה הוסיף אפשטיין ראיות.⁸² ברם לגבי אופיו הכללי של הפירוש כחיבורו של תלמיד, לא פקפק אפטוביצר כלל.⁸³ ואשר לייחוסו לריב"ן, בזה חזר אפטוביצר (כנ"ל) והודה במפורש: "דברי אפשטיין נכונים בלי ספק" (תש"ג). לפי כל זה עלינו לומר, שאם קיימת כיום דעה בין החוקרים, כאילו אפטוביצר היה חלוק על אפשטיין בצורה יסודית ומהותית בעניין זה, אין לדעה זו יסוד כלל. כאן עשה הסגנון את שלו, יותר מן התוכן.⁸⁴

78 ועיי' אור החיים, עמ' 586 (ויש שם חיסור בלשון).

79 במה שקורא פירוש ריב"ן מהדור"ב לפירוש רש"י, וכן כגון במ"ש "כשהוא משתמש בפ' רש"י, הנהו משתמש בפירושו מ'כתבת ידו", שהם פירושי רש"י ב'מהדורא בתרא', המוגהת ע"י רש"י עצמו" (תרביץ, ד, עמ' 25). ועיי' אפטוביצר, ספר רש"י (תש"א), עמ' קלח = (תשט"ז), עמ' שכ.

80 עמ' 285, וראה עמ' 341, הע' 4 בסופה, ובצמ' 400 (ועיי' הע' 6 בצמ' 285).

81 עמ' 79.

82 מכל מקום, על ייחוס רש"י מהדור"ק כתובות לריב"ן או לתלמיד אחר, עוד צריך הדבר דיון והכרעה. בתרביץ, מג, עמ' 230, כתב פרופ' פרנקל: "עדיין מסתפקים, ולע"ד בצדק, בזהות בעל 'מהדורא קמא' לכתובות". מי הם המסתפקים? כנראה הכוונה למ"ש במבוא לריב"ן יהונתן, עמ' לח, הע' 86: "לענין יס מקום להסתפק אם רש"י מהדור"ק לכתובות הוא חיבור של ריב"ן בכלל", והבאתי שם ראיות. ועיי' בספרו של פרנקל, עמ' 7 והע' 12. ואני רואה שהגר"ש ליברמן המשיך להשתמש בסגנון כלפי אותו פירוש שכולל ייחוס ישיר לרש"י עצמו: "בבבלי... כתובות... ופירוש... ובמהדורא קמא שלו כתב..." (לשוננו, כט, תשכ"ה, עמ' 132). והשווה: תוספתא כפשוטה, ח"ו (כתובות), עמ' 255 והע' 1, ועוד. אגב אותה הערה 86 במבוא לפי רבינו יהונתן, יש להוסיף עכשיו תוס' רבינו שמואל ב"ר יצחק לקידושין כז ע"א: "פי' הריב"ן דיש לדקדק מכאן... וגם כתב הריב"ן דפליאה היא בעיני רש"י" וכו' (שיטת הקדמונים, עמ' פ). כשעה שכתבתי אותה הערה, לא ראיתי דבריו של אפשטיין בתרביץ, יב (ת"ש), עמ' 79. שם כתב: "אס"כ חסר כנראה בהעתק שבשמ"ק 'רבי', וצ"ל ופליאה היא בעיני ריב"ן". דומני שזה מחזק טענתי, שבנוסח שלפנינו אין הוכחה שהוא חיבורו של ריב"ן, שהסגנון "בעיני רש"י" עיצמו. אף אפשטיין נאלץ לכתוב שם: "אבל החסרון היה כבר לפני התוס' בקידושין שם". לגבי ההבאה מספר ראבי"ה, ראה כעת ח"ד (תשכ"ה), עמ' רנז.

83 ואשר לייחוס לריב"ן, נראה שאף בעניין זה רק הסתייג אפטוביצר ולא רצה להוציא מן הכלל, ראה לעיל הע' 82.

84 א' קופפר כתב, על זיהויו של אפשטיין למהדור"ק כתובות כפירוש הריב"ן: "א' אפטוביצר פקפק בקביעה זו של אפשטיין, ראה מאמרו, לתולדות פירוש רש"י לתלמוד, בספר רש"י" וכו' (פירוש מס' יבמות לריב"ן, ירושלים, תשל"ז, עמ' 4, הע' 8). אבל ראינו שאפטוביצר לא פקפק בקביעתו של אפשטיין שם, אלא אישרה וחיזקה.

זהו פירוש חדש לגמרי". כך כתב אפשטיין על מהדור"ק לכתובות שייחס לריב"ן (תרביץ, ד, עמ' 16).

ג. בריקת פירוש רש"י מבחינת שתי התופעות

כשבא יונה פרנקל להבחין טיפוסים שונים בפירושים המיוחסים לרש"י, ריכר הוא על פירושי רש"י עצמו, שלשונות התלמידים שבהם לכל היותר מצומצמים הם לדיבורים מוגדרים, עם לשונות אישיים מזהים, לעומת פירושי התלמידים שהם עיבודים נרחבים לפירוש רש"י, "שעיבדו בהרחבה את פירוש רש"י עד שיצרו יצירות בעלות דמות חדשה".⁸⁵ בגדר שני זה נכללו מהדורות קמא לכתובות שאפשטיין ייחס לריב"ן, ופירוש בבא קמא כ"י פרמה.

ניסוחו זה של פרנקל מדגיש את האופי החדש והמקורי של תוכן פירושי התלמידים, בניגוד למשתמע מדברי אפשטיין וחוקרים אחרים.⁸⁶ ועשוי להטיל גדרים חדשים במיון הפירושים. במסגרת זו ניגש פרנקל לברר סיווגו של פירוש פרק חלק.⁸⁷ אפשטיין ייחס פירוש חלק לריב"ן, מתוך שסגנון הפירוש מתאים לסגנון התלמידים, ויש שהראשונים מביאים מפירוש זה בשם ריב"ן.⁸⁸ לדעת פרנקל, גוף הפירוש לרש"י עצמו הוא, מפני שדרכי הפירוש שבכלל פרק זה הן דרכי פרשנותו של רש"י, ואין מעשי התלמידים אלא הוספות מבודדות ומוגדרות. את הבאות הראשונים מפירוש זה, שקראו עליו שם ריב"ן, יש לייחס,

כוח המליצה הזאת גבר, בסופו של דבר, על דעתו וכוונתו של אפשטיין עצמו. גם א"א אורבך תיאר חיבורי הריב"ן כ"פירושים עצמאיים", והעיר שמתגלית בפעולתו עצמאות גדולה (בעלי התוספות, חש"מ, עמ' 38). מהמשכם של דברים ברור שאורבך מתכוון לדעתו של אפשטיין וכוונתו ממש, וכפי שכותב במפורט בעמ' 40 שם, ולא יותר. והנה למהדורתו פירוש מס' יבמות לריב"ן, הקדים א' קופפר והעיר על ריב"ן שכתב "פירושים עצמאיים... פירושים... מקוריים" (עמ' 3-4). אמנם דברים רבים הובאו בפירוש זה בשם "מפי ר"י", או "לשון מורי", והם לשונו של רש"י (ראה מה שקופפר כתב שם בעמ' 7 הע' 23; השווה מינוחו של רש"י אצל ברלינר, עמ' 184-185). לעומת זאת, אשר לרוב לשון הפירוש שבסתרם, החליט קופפר שלא לייחס תוכן הפירוש לרש"י: "ובכן מה המקור של הפירושים הסתמיים — המהווים חלק ניכר בפירוש ריב"ן — שגם הם זהים בלשונם או בתוכנם לפירושי רש"י שלפנינו? קשה לקבל את התשובה המקובלת, כי: 'ובכל מקום שדעתו כדעת רבו... מעתיקו ומכניסו בפירושו בלשון רבו' (כאן ציין קופפר לדבריהם של אפשטיין ואורבך — ש"פ) מבלי לציין מקורם, שהרי בפירושו שלפנינו הוא מציין גם על פירושים שלא מביע התנגדות להם שהם מתורת רבו. דומני כי נהיה קרובים אל האמת אם נקבע, כי גם פירושים אלה הסתמיים אשר מוצאים זהות ביניהם לבין פירושי רש"י יש להגדיר 'פירושים עצמאיים' [!] (בהע': כהגדרת א"א אורבך את פירושי הריב"ן) של הריב"ן... ועל דעת עצמו בא לאותן מסקנות ולאותם (כצ"ל) פירושים אשר רבו רש"י הגיע אליהם בקונטרסים שלו" (עמ' 9, עיין שם, ובעמ' 10; שוב גורמת הזהות שבין דברי רש"י וריב"ן קושי ומבוכה, עיין עמ' 157 הע' 469). במבואו לפירוש ריב"ן לפסחים (פירושי מסכת פסחים וסוכה מבית מדרשו של רש"י, ירושלים, תשמ"ד), מעיר קופפר (בהע' 9 עם כוכבית): "כאן עלי לציין, כי בהרבה מקומות שבפירוש כ"י שלנו מובאים פירושים החדשים לפירוש רש"י על המונחים: וקשה בעיני, ונראה לי, ואני שמעתי, מצאתי, בלי לציין שזה מדברי רבו". כאן לא יכול קופפר לומר שהם פירושי עצמו של הריב"ן, כי יש בהם מונחי רש"י, והשאיר את העניין כדבר תימה, עלי-יד מסקנתו הכללית שהפירוש נושא אופי של פירוש הריב"ן עצמו, על כל פרטיו. על הבאות חדשות מרברי הריב"ן, שאף הם כולשן רש"י, ראה: י' תא-שמע, עלי ספר, ה (תשל"ח), עמ' 96, בעניין הבאות בתוספות חכמי אנגליה. בתוספות האלה, מס' סנהדרין, מהדורת ר"א סופר, צוינו דברים בשם "רי"ט", ותא-שמע הראה לנכון שיש לקרוא "ריב"ן" (יש לציין שאף הרב סופר העלה ספק לגבי העתקתו: "כן נ"ל לקרא את המלה הזאת" וכו', עמ' 6 ועמ' 119).

85 עמ' 304 בספרו, וראה עמ' 7 שם, ובתרכ"ץ, מג, עמ' 230.

86 ראה: אפסטיין, מבוא ספר ראבי"ה, עמ' 251-252 ("וכן דרכו של ריב"ן להעתיק פירושי רש"י");

ח' סולוביצ'יק 163, *AJS review*, 3 (1978), p.

87 עמ' 306 ואילך.

88 תרכ"ץ, ד, עמ' 20-24.

לפי דבריו, לדיבורי ההוספות בלבד,⁸⁹ ואת הפירוש עצמו יש לסווג עם פירושי רש"י הרגילים, ולא עם עריכות התלמידים.

נסינו של פרנקל לייחס את גוף הפירוש לרש"י עצמו, עד כמה שאפשר, גרמה כמה קשיים. בסנהדרין צח ע"ב: "אמר רב גידל אמר רב עתידין ישראל דאכלי שני משיח, אמר רב יוסף פשיטא, ואלא מאן אכיל להו, חילק ובילק". בפירוש הגדפס שם באות ארבע שיטות שונות:⁹⁰ הראשון סתמי, השני "ולי נראה", השלישי "ונראה למורי", הרביעי "לישנא אחרינא"; כך:

אלא חילק ובילק אכלי להו.

1. כך היו רגילין לומר כאדם שאומר וכי שדים ושדות יאכלוהו, ובמסכת חולין לא חילק ידענא ולא בילק ידענא
2. ולי נראה דמשמעות לשון חילק ובילק לשון חורבה כמו בוקה ומבוקה ומבולקה, ואמרינן בחולין לא חילק דרבנן דמצריכין לחלק הסימן שמצריכין לחלק כל הטבעת ולשייר על פני כולו ולא בילק לרבי יוסי שמצריכין הסימן שחותך קצת בתוך הטבעת והשאר חוץ לטבעת
3. ונראה למורי דאין לו משמעות לא הכא ולא התם
4. ל"א חילק ובילק ב' דייני סדום שהיו שמויהן כך.

בחולין יט ע"א: "אמר ליה רב חנן בר רב קטינא לרב נחמן כמאן לא כרבנן ולא כרבי יוסי כרבי יהודה, אמר ליה אנא לא חילק ידענא ולא בילק ידענא אנא שמעתא ידענא" וכו', ופירש רש"י שני פירושים:

לא חילק ידענא ולא בילק ידענא

1. לא כרבנן שמעתי דמירי במחלק טבעת לשנים ולא כר' יוסי שמעתי דמירי במבילק הסימן דקנייני⁹² בלעז לשון מבולקה, כך שמעתי
2. אבל ראיתי בחלק עתידין ישראל דאכלי שני משיח ופרכינן פשיטא אלא מאן אכיל להו חילק ובילק אכלי ליה, ולפי הדברים לישנא בעלמא הוא.

ונראה ברור מאוד, שהפירוש השלישי בסנהדרין "ונראה למורי" הוא הפירוש השני "אבל ראיתי" בחולין. ולפי זה, "ונראה למורי" בסנהדרין הוא רש"י שכתב בחולין "אבל ראיתי בחלק". ובדרך זו, בא אפשטיין להוכיח שהמפרש בחלק הוא תלמיד רש"י: "גם כאן הביא המפרש בשם מורי, מה שנמצא ברש"י בחולין".⁹³ עוד יש להוסיף, שסגנון המפרש

89 ראה עמ' 307-308, והע' 28. בדיבורים הללו אפשר גם לפרש שמייחסים הראשונים בסגנון זה את כלל גוף הפירוש כולו לריב"ן.

90 ריבוי השיטות בצורה זו הוא סימן מובהק שאין עורך הפירוש רש"י עצמו (ראה: אפשטיין, תרכ"ץ, ד, עמ' 20, 22). פרנקל בא למתן פירא זו בכמה דרכים: מניית שיטות אלה לא כארבע אלא כשלוש, שהראשונה שבהן מתחלקת לשני חלקים (עמ' 329): הקבלת מקומות אחרים שרש"י הביא שלוש שיטות (הע' 5); ההצעה שאחר הוסיף את הפירוש האחרון, "לישנא אחרינא", שהוא פירוש רבינו גרשום (עמ' 330 והע' 8) שקשה לומר שרש"י מוסיף כן בסוף בצורת ל"א.

91 "קשה גם לשון 'ולי נראה' אחרי פירוש סתמי" (אפשטיין, תרכ"ץ, ד, עמ' 21, הע' 41). גם מה שכתב פרנקל (עמ' 329) שהוא מוסב על שני הפירושים הבאים אחר-כך, אינו מסלק את הקושי שבסגנון זה.

92 "לקרוע לגזרים", מ' קטן, אוצר הלעזים, ירושלים, שד"מ, עמ' 137.

93 תרכ"ץ, ד, עמ' 21.

במקום "לישנא בעלמא", "אין לו משמעות". וכן, הפירוש השני בחלק הוא הפירוש הראשון בחולין. כאן סגנון המפרש בחלק באותו סגנון: "דמשמעות" וכו', שהשתמש בו בפירוש השלישי. אף סייע בהרבה את שיטת הפירוש, ולומר שגם בחלק יש לפרש כמשמעות שבחולין, "חורבה", ובה תיקן ושיפץ שיטה זו מן הקושיא שראה בו רש"י בחולין.⁹⁴ שהרי בחולין כש"ראה" רש"י את לשון הגמרא בפרק חלק, הכריע על פיה שאי אפשר לפרש יותר כפירוש הראשון ("כך שמעתי"). כל סימני הראשונות אפוא בחולין, וסימני עריכה ויישוב אהדי בסנהדרין.

את ההוכחה הנ"ל של אפשטיין בא פרנקל לדחות.⁹⁵ מתוך שרואה פרנקל את פירוש חלק כפירושו של רש"י עצמו. הרי "ונראה למורי" מכון ל"מורו" של רש"י.⁹⁶ והנה, על-פי בדיקת כתבי-היד בחולין הוכיח פרנקל, שהלשון השני שם, "אבל ראיתי", תוספת לשון היא. בכתב-יד אחד הוא חסר, ובכתב-יד אחר הוא כתוב בגליון בלבד.⁹⁷ ובאשר דיבור זה הוספה הוא בחולין, ייחסו פרנקל, לא לרש"י עצמו, אלא ל"מישהו אחר" (תלמיד רש"י), שהוסיף בחולין: "אבל ראיתי בחלק...". ונעשו שלושה דורות בזה: רבו של רש"י, רש"י, ותלמידו של רש"י. והיות שתוכן הדיבור השני בחולין מתאים לדיבור השלישי בחלק, שהוא "מורו" של רש"י לפי הצעה זו, כתב פרנקל על המוסיף בחולין: "לפי זה ייתכן שהוא תלמיד רש"י שמכיר את דעת רבותיו של רבו".⁹⁸

כיצד ראוי ליישב את הדברים הללו? הנה קשור הדבר לשני הנושאים שעסקנו בהם עד כאן. הראשון הוא ההכרה שרש"י אמנם הוסיף והגיה הרבה בפירושו במשך השנים, ואכן נוספו ונכנסו הגהות אלה לכתבי-היד השונים בצורות שונות. "כך שמעתי, אבל ראיתי..." טוב וכשר לסגנון רש"י עצמו. ברם מטבע הדברים הגהה שכזאת אינה נכנסת לכל כתבי-היד, ויש שנכנסת שלא בדרך אחידה. ואין צורך להניח (בפשטות) ש"מישהו אחר מוסיף בגליון".⁹⁹ הנושא השני הוא אופיים של הפירושים שנערכו בידי התלמידים, שרוב לשונם בסתם מלא דברי רש"י עצמו ותוכן פירושו. העובדה שפירוש חלק מתאים לשיטות פירוש רש"י, אינה מוציאה אפוא מן הקביעה המבוססת בידי החוקרים, שעריכת פירוש זה, עריכת תלמיד (ריב"ן) היא. מכאן "ונראה למורי", אינו לשון רש"י המדבר על רבו שלו, אלא לשון תלמיד המדבר על רש"י, ומתאים לשיטת רש"י "אבל ראיתי" שהוסיף בחולין מהדורא בתרא.

בתרביץ מב¹⁰⁰ הביא אליאב שוחטמן לישנא אחרינא לרש"י ב"ק צח ע"ב (ד"ה ואכפיה

94 אף תיאם פירוש זה על-פי לשון הפסוק, שנאמר בחולין רק בתוספת לשון (ראה להלן): "וללישנא קמא בילק לשון מבולקה", ראה נוסח כתבי-היד המובא אצל פרנקל, עמ' 330.

95 פרנקל, עמ' 329 הע' 4.

96 כדרכם של אותם ראשונים שייחסו את פירוש חלק כולו לרש"י, ראה אפשטיין בתרביץ, שם, עמ' 20 הע' 40 בעניין הרמ"ה לסנה"ק ע"ב, ובעמ' 23 הע' 47. ללשון פירוש חלק שם וגמגום הסגנון (ראה מה שהגיה אפשטיין בעמ' 20: "קרי: כן", ותמיהותיו של פרנקל בעמ' 334), יש להעיר שבעין יעקב, דפוס ראשון, במקום: "וכן נראה לר...", כתוב: "וכן נראה", וליתא "לר...", ואחי שפיר (התיבה בהמשך הפירוש פותחת ברי"ש — "רבנותא" — ושמו מכאן השיבוש). ועוד, המפרש שם אכן קבע יחס ברור בין פירוש 1 (ראה טיעונו של פרנקל שם), שהוא מה שרבו שמע מרבותיו ("יש מפרשין" שבחגיגה), לבין פירוש 4, שהוא מה שנראה לרבו עצמו ("ולי נראה" שבחגיגה).

97 עמ' 330–331.

98 עמ' 331.

99 ומה גם שקשה לעשות מהסבר זה בניין-אב לשאר כך שמעתי שבדיבורי רש"י (עמ' 331).

100 חש"ל"ג, עמ' 193–195.

רפרם לרב אשי) שמצא בגליון כ"י פרמה, ובסוף אותו דיבור כתוב: "לשון זה שמעתי מפי ר' יעקב ב"ר יקר ז"ל". על עניין זה ועל מסקנותיו של שוחטמן, הגיב פרנקל בתרביץ מג¹⁰¹ וזה לשונו: "א' שוחטמן מצא בכ"י פארמה 3055 (דה-רוסי 1300) 'לשון אחר שמעתי מפי ר' יעקב ב"ר יקר ז"ל'. שוחטמן מניח, שלשון זה הוא אותנטי, ולכן אישש את דעת החוקרים,¹⁰² שרש"י למד את מסכת ב"ק בתחילה אצל רבו 'הזקן'. תוספת זאת היא אחת ממאות תוספות שיש בכ"י פארמה לעומת כל שאר כתבי-היד של רש"י לב"ק. המעיין בכ"י פארמה כולו מרגיש, שאין זה פירוש רש"י לב"ק שאנו מכירים מן הדפוס ומכל שאר כתבי-היד, אלא עיבוד והרחבה של פירוש רש"י. יש בו השמטות, הוספות, פירושים חדשים ולשונות אחרים, והוא ארוך ברבע, בערך, מפירוש רש"י שלנו. לשון החומר המעובד אינה לשונו של רש"י, ואין להתייחס אל העיבודים והתוספות כאל דברי רש"י... אם נקבל לפי זה, שהמעבד הוא מתלמידיו הוותיקים של רש"י (כגון אחד מחתניו), לא ייפלא שהיו בידי שמועות מפי ר' יעקב ב"ר יקר, שרש"י לא הביאן בפירושו. מכאן, שהתוספת שבכ"י פארמה לב"ק צח ע"ב יכולה לבוא מעטו של המעבד עצמו, ואינה עוזרת לנו לזהות בבטחה את מורו של רש"י לב"ק".

כאן שוב באה ההנחה הכללית, כי בקונטרסים שנערכו בידי התלמיד גוף הפירוש כולו משל התלמיד ולא מרש"י, וגורמת לדחות סגנון כה מובהק — "שמעתי מפי ר' יעקב ב"ר יקר" — מרש"י עצמו.¹⁰³ ולייחסו לתלמיד. לפי שיטה זו, נדחקים אנו שוב לטווח של שלושה דורות, מרבו של רש"י לתלמידו של רש"י. ואפילו יש תלמיד ותק שהיו "בידיו" (ממי, מרש"י?) שמועות מפי ר' יעקב ב"ר יקר, הרי כאן הלשון אומר "שמעתי מפי ר' יעקב ב"ר יקר",¹⁰⁴ כלומר רש"י עצמו, שחזר והגיה והוסיף בפירושו לישנא אחרינא.¹⁰⁵

101 תשל"ד, עמ' 230.

102 ראה להלן הע' 105.

103 ראה: אפשטיין, תרביץ, ד, עמ' 22 הע' 45, ועמ' 34 הע' 83.

104 שהיה כבר זקן כשרש"י שמע ממנו, כפי שרש"י קורא לו בכל מקום "מורי הזקן", השווה סוכה לה ע"ב: "לשון מורי הזקן רבינו יעקב", ר' יעקב ב"ר יקר נפטר בשנת תתכ"ד (א' גרוסמן, חכמי אשכנז הראשונים, ירושלים, תשמ"א, עמ' 234. ועיין: ספר היוחסין, עמ' 217). וראה הע' 105.

105 צריך עוד קצת בירור מה היתה מקורם "שיטת החוקרים" לגבי זיהוי רבו של רש"י למס' ב"ק. א' ברלינר (עמ' 185) עסק תחילה בפירוש רש"י לעניין התוקע לחברו (ב"ק לו ע"ב, צ ע"א) בהשוואה לפירושו בקידושין יא ע"ב ובכבודות נ ע"ב. מן ההשוואה הזאת אפשר לדייק בקלות, שרבו לב"ק היה רבי יעקב ב"ר יקר (והשווה: ליפשיץ, עמ' עא; ברש"י בבכורות שם: "וראיה ללשון מורי בב"ק וכאן שמעתי אל תהי כתוקעי כף" וכו', "וכאן שמעתי" מיותר ונשחרב מלעיל; ליפשיץ השמיט ללא הערה). (ועיין: אפשטיין, תרביץ, ד, עמ' 22 סוף הע' 45). ברם ברלינר לא העיר דבר עליה ראייה זו, וטרם הזכיר מפורשות מהי מסקנתו.

בסמוך לאחריו עסק ברלינר בפירוש ב"ק קטז ע"ב, בהשוואה לברכות לט ע"א, ובהמשך מסיק: "בכבא קמא פירש רש"י לפי פירושו של רבו — רבי יצחק בן יהודה, שאצלו למד אותה מסכת". בזאת שני קשיים: א. מסקנתו סותרת מה שניתן לדייק בבירור מראייתו הראשונה (ועל "סתירה" זו העיר שוחטמן שם). ב. מי שדייק בראיה השנייה יבין מיד מה שראוי להוכיח ממנה: שרש"י לא למד מס' ב"ק מפי רבינו יצחק ב"ר יהודה, שאת פירושו בכתב הזכיר רש"י שם. וראה פקפוקיהם של החוקרים בראיה שנייה זו (א' גרוסמן, חכמי אשכנז הראשונים, עמ' 251 הע' 219, ועמ' 308 הע' 66; וראה: ר' מלחי, סיני, קג, תשמ"ט, עמ' קמא הע' 19, שרואה דעות החוקרים חלוקות בזה).

נראה לי שפתרון שני הקשיים אחד הוא. מסקנתו של ברלינר צריכה להיות על-פי שתי הראיות גם יחד, שרש"י לא למד מס' ב"ק לפני ר' יצחק ב"ר יהודה אלא לפני ר' יעקב ב"ר יקר, ולשון מסקנתו שובש בטעות או בהיסח הדעת, ואמור לבוא שם השם: ר' יעקב ב"ר יקר.

טיבו של כ"י פרמה אינו מונע מלייחס לשון אישי זה לרש"י עצמו (ראה לעיל, אחרי הערה 70). יתר על כן, בנידון שלנו אין הדבר קשור לטיבו של כ"י פרמה, שהרי זוהי תוספת הכתובה בגליון שם, ¹⁰⁶ והיא מסוג הגהות מהדורא בתרא של רש"י, שהועברו בגליונות מכ"י לכ"י. והעיקר, הרי לישנא אחרינא זו (בחלקה) כתובה אף בכ"י וטיקן 132, כפי שציין שוחטמן. ¹⁰⁷ ואף ששוחטמן קיצר את לשון ההבאה, הרי באותו כ"י עצמו נכלל כל הדיבור "לשון זה שמעתי מפי רבי יעקב בר' יקר". ¹⁰⁸ הווה אומר, שאין כאן שום עניין לייחודו של כ"י פרמה, אלא להגהותיו של רש"י. ¹⁰⁹

אם תוצע סברה, בדרך הנחה יסודית, שרש"י כמעט שלא חזר ושינה בפירושו, עשויה דעה זו להיות גורם בשלילת חלקו המכריע של רש"י בקונטרסים שנערכו על-ידי התלמידים, כגון "מהדורא קמא" לכתובות וב"ק כ"י פרמה, בהסתמך על העובדה שכבר יש בידינו פירושי רש"י למסכתות האלה. אשר לפירוש פרק חלק, היות שאין בידינו פירוש אחר, ודרכי הפירוש מתאימות לאלו של רש"י, נפתחת הדרך לפי ההנחה הנ"ל, לסבור ולהסיק שפירוש הכולל תכונות אלה יכול להיות אך ורק פירושו של רש"י עצמו. לעומת זאת, כשנודה, מחד גיסא, שרש"י חזר על תלמודו ועשה "מהדורות" בפירושו, ומאידך גיסא שהפירושים בעריכת התלמידים מלאי תורת רש"י הם, ¹¹⁰ ניתן לקבל ולאשר עדויות הראשונים, שהיו לפנייהם צורות שונות של פירוש רש"י, וכן לקיים מסקנות החוקרים על קונטרסים שחותם תלמיד טבוע בהם, אף שתוכנם שיטת רש"י עצמו.

ד. אופיו של פירוש מסכת בבא קמא

בהמשך הברור של הפירושים לב"ק, עלינו לחקור, מצד אחד, את אופי כ"י פרמה, וההבאות שאצל הראשונים שאופיין שונה מן הפירוש הנדפס, ¹¹¹ ומצד שני, את מהות הפירוש הנדפס למסכת זו. שהרי פירוש זה מיוחד בכמה תכונות, ושונה מפירושי רש"י למסכתות אחרות.

רש"י רגיל במסכת זו להרבות בפירושים ולציין במפורש: "לא, לשון אחר, לישנא אחרינא". ¹¹² וכן מצאנו סגנון מיוחד במסכת זו, שלאחר שהביא רש"י לישנא אחרינא, מסיים

¹⁰⁶ גליון זה הוכנס בכ"י פרמה, אחרי המלים "צורות ודיוקנאות", כלומר אחרי ד"ה כי כשורא, ואכן אותה לישנא אחרינא חוזרת ומפרשת כל העניין, עד "ככשורה לצלמי". מתוך בדיקת תצלום כתב-היד, אני חייב לחלוק על הדעה שהובאה בתרכיץ, מב, עמ' 193 הע' 6, כאילו סופר ההגהה הוא סופר כתב-היד. הכתבים שונים מאוד. בכתב-היד, נר"ן סופית מסתיימת בנטייה קלה ימינה, ואילו בהגהה, בפנייה חדה שמאלה, וכן שאר אותיות סופיות שם. וכמובן, קביעה זו מחזקת מסקנתנו עוד יותר.

¹⁰⁷ עמ' 194.

¹⁰⁸ באותו כ"י נכנס בטעות חלק מן הדיבור אף לעיל, שלא במקומו. שם, כד"ה מגבי ליה — ושם "ביה" במקום "ליה" — ולאחר תיבה זו: "חבירו בילדותו ובאותו (!) הימים דרב אשי בחור", ונמחק בניקוד מעל התיבות.

¹⁰⁹ ועיין פרנקל בספרו, עמ' 291. וראה הע' 106.

¹¹⁰ ראה מבואי לפירוש ר' יהונתן ב"ק, עמ' כח-לט.

¹¹¹ כבהערה הקודמת; וראה חידושי הרשב"א לב"ק, מהדורת ר"א ליכטנשטיין, ירושלים, תשמ"ז, מבוא, עמ' 8. בשטמ"ק לב"ק טז ע"א: "מצאתי כתוב שרש"י ז"ל במהדורא קמא פירש כן... כל זה מצאתי ברש"י כתיבת יד. והרשב"א ז"ל היתה לפניו מהדורא קמא דרש"י ז"ל וכו'. וראה להלן הע' 148.

¹¹² יותר משישים בב"ק, פחות מעשרה בב"מ. כן בולטים מספר רב של "לא בפירושים שאינם פירושי רש"י הרגילים או בעריכות התלמידים, כגון פרק חלק (תרכיץ, ד, עמ' 20) ומס' מנחות (ראה הערת הגר"ש ליברמן ז"ל בשרי האלף, ירושלים, תשל"ט, ח"א, עמ' שטו).

ואומר: "ולא שמעתי". בדף יג ע"ב: "... לשון אחר... ולא שמעתיה וראשון עיקר"; דף יט ע"ב: "ופלסיה, לעסו. לישנא אחרינא פלסיה, סדקו, ולא שמעתי"; בדף כג ע"א, ד"ה היכי משכחת לה: "לישנא אחרינא, האי חץ לעולם בטמון הוא נכנס ומזיק, ולא שמעתי". על רקע זה יש לפרנס פירוש רש"י בדף טז ע"א: "...כך מצאתי, לישנא אחרינא ועיקר הוא... מפי מורי ולא שמעתי". הרי כאן קשה שיאמר "ולא שמעתי" אחרי "מפי מורי", ובדפוס וילנא העירו: "צ"ל ול"א והוא ר"ת ולישנא אחרינא". ברם הגהה זו קשה, שאין משמעות לסיום: "ולישנא אחרינא", ובמיוחד לאחר שאמר לעיל "לישנא אחרינא". והעיקר, כבר ראינו שדרכו של רש"י במסכת זו לומר "לישנא אחרינא... ולא שמעתי", ויש למצוא דרך לפרש סגנון זה שבדף טז ע"א. והנה, בכתב-היד, ¹¹³ במקום "כך מצאתי", כתוב: "כך שמעתי", ובסוף, במקום "ולא שמעתי", כתוב: "ולא שמעתי". ופירושו, המפרש שמע כלשון הראשון, ויש לישנא אחרינא ששמעו אחרים מפי המורה, אבל המפרש לא שמע לשון זה מפיו. ואם כן, הוא ממש כמו שכתב רש"י באיוב ל כב: "ימלט אינקי, אין נקי... לא שמעתי שהיו אומרים מפי ר' יעקב שהוא לשון אדם השרוי בצער... אבל לא שמעתי מפי הרב". ¹¹⁴

הרי סגנון מיוחד, המאפיין פירוש רש"י למסכת בב"ק: לישנא אחרינא... ולא שמעתי. ועל מעין סגנון הזה כבר הצביע אפשטיין כאחד המאפיינים את לשון מהדורא קמא לכתובות על-פי שיטה מקובצת (תרכיץ ד, עמ' 33, עיין שם)!

בדומה מאוד לסגנון הנ"ל של "לא... ולא שמעתי", אנו מוצאים סגנון נוסף המאפיין את פירוש רש"י לב"ק: ולשון ראשון שמעתי. בדף ט ע"א: "...לא... ולשון ראשון שמעתי". בדף כ ע"א, ד"ה בתחומא: "לא היית קרוב אצלנו שתוכל לבא, לא בתחומא, בבית המדרש, ראשון שמעתי". להלן בדף לד ע"א, בד"ה שאלמלא: "...לא... וראשון עיקר", ולהלן שם ד"ה ואי כשפיטמו: "...ללישנא אחרינא הכי משמע... וקשיא לי... ולשון ראשון שמעתי ועיקר". בדף קח ע"ב, ד"ה מי אמרינן: "...אית דגרס... וראשון שמעתי ועיקר הוא, דהכא איכא לאקשווי...". ובדומה לכך בדף קיב ע"א, ד"ה מאן דמתני לה: "...לא איפכא גרסינן... וראשון שמעתי ועיקר" (ועי"ש בהגהות הב"ח).

שני סגנונות האלה, כדיבור של סיום ללשון שני שרש"י הביא, מאפיינים את פירושו לב"ק. ודומה שהוא סגנון ראשוני, ובשאר המסכתות כבר הקפיד לזהות את הלשון הראשון, שהוא הוא הלשון ששמע, ואת הלשון השני לא שמע, על-ידי ביטוי שיבוא עם הלשון הראשון ובצמוד לו (ולא אחרי הלשון השני), כגון "כך שמעתי" השכיח, וכרגיל: "כך שמעתי, לא...". או: "וזה שמעתי". ¹¹⁵

לא מצאתי כמתכונת לשונות סיום אלה של "לא שמעתי" בפירושי רש"י הנדפסים למסכתות אחרות, אלא מעט ביטויים ¹¹⁶ בדומה להם קצת, ולא במרוכז במסכת אחת. בין הקרובים ביותר הוא במנחות ¹¹⁷ יא ע"ב, ד"ה כמאן דפריקה דמיא: "...כ"ש לא ולא

¹¹³ ראה הגירסאות אצל פרנקל, עמ' 8.

¹¹⁴ עיין פרנקל, שם, שנטה לומר שהסיום "מפי המורה ולא שמעתי" אינו מרש"י עצמו אלא הוא תוספת, אולי מידי תלמיד רש"י. ברם, בנוסף לכך שקשה לייחס סגנון זה לתלמיד של רש"י, הרי ראינו שהוא מתאים ממש לסגנון רש"י עצמו.

¹¹⁵ והשווה לעיל עמ' 166, פרנקל, עמ' 330 שינוי מיקום "כך שמעתי". בסגנון המשוכלל הסופי ביטוי זה נכנס על-יד הלשון הראשון.

¹¹⁶ ראה להלן הע' 120.

¹¹⁷ ראה לעיל הע' 112.

שמעתי...¹¹⁸ כאן באים כבר שני הלשונות, "כך שמעתי" על לשון ראשון, "ולא שמעתי" על השני¹¹⁹ (ונכנס מיד עם "ל"א") צמודים זה לזה.¹²⁰ כסגנון השני יש בשני מקומות — עירובין ספ"ט, צה ע"א, ד"ה אי אמרת בשלמא: "...לשון אחר... וה"ג... ראשון שמעתי, ואית דגרסי כלישנא בתרא, ומסתברא כוותייהו; ביבמות ע"ב, ד"ה הוזה אימת עבוד: "...ואית דמפרש... ולאו מילתא היא... ולשון ראשון שמעתי מפי הזקן."¹²¹

ובכלל, ריבוי הלשונות בב"ק נותן אותיות, ואף בתלמוד הנדפס או בציוני דברי האחרונים שם. בדף יח ע"ב, ד"ה אלא: "...לישנא אחרינא... כך שמעתי ועיקר. אבל קשה לי" וכו'. בוודאי זה תמוה, עיקר-וקשה! ובגליון הגמרא: "הה"ג מוה' שכנא מחק תיבת ועיקר ומהרנ"ש [נתן שפירא] לא הסכים עמו". סגנון רש"י רומז על כך שהדיבור "אבל קשה" לא נכתב בקולמוס אחד עם "ועיקר", אלא נוסף במהדורא בתרא. ואמנם צירופם של דיבורים שונים וסגנונות שונים בכתב-היד רומז אף הוא לכיוון זה. ובאמת בכ"י קמברידג' נמצא דיבור זה (עם תוספת קצרה) עד "כך שמעתי ועיקר", הוא לבדו, ואין כלל הדיבור "אבל קשה". והוא ממשיך: "אלא הא דבעי רבא", כלומר הדיבור שאחר-כך, וגם ליתא שם כל הסוגריים שבנדפס (שצוין על ידו: "דש"ל מ"ד", ובחכמת שלמה ד"ר: "בספרי" אחרים אינו). וכך בכ"י הספרייה הבריטית (קט' 413): "כ"ש ועיקר". ואילו בכ"י שני בספרייה הבריטית (קט' 411) מעמיד את העניין מפורשות על חילופי גירסאות ("ואית דגרסי"), וממשיך: "ושתייהן שמעתי והראשון נראה בעיני דקא קשיא לי בהאי לישנא בתרא" וכו', כקושיא שבנדפס הבאה בלשון "אבל קשה" (וכ"ה ככ"י הנ"ל בכ"י 157; ושם בגליון גם: "ולישנא ראשון ק"ל א"כ"). דומה ששלוש מהדורות של רש"י לפנינו. בראשונה "כך שמעתי ועיקר", ותו לא. בשנייה הוסיף: "אבל קשה". בשלישית סגנון רש"י את הדיבורים האישיים שלו כדי למנוע את הסגנון המגומגם "ועיקר אבל קשה". וסגנון "ושתייהן שמעתי והראשון נראה בעיני", שאף זה סגנון מובהק של רש"י ("שתייהן", ראה הערה 121). ועיין פרנקל, עמ' 10–11, מ"ש בזה לשיטתו שרק מהדורא אחת נובעת מרש"י עצמו (זו שקראנו כאן "שלישית").

ונראה לי בבידור, שראוי לערוך מהדורה מדעית של פירוש רש"י למסכת ב"ק על-פי דפוס ראשון וכתב-היד, ויש לעודד את מפעל רש"י הנ"ל לפתוח במסכת זו.

118 וכן פעמיים בעירובין "לישנא אחרינא ולא שמעתי" (נב ע"א וע"ב).

119 ובאו רבותינו המגיהים להסיר את הכפלות, ראה שם בשיטה מקובצת וב"ח.

120 עוד דיבורים דומים קצת, ובהם לשונות שבא המפרש לדבר באריכות על מקורותיו. בחגיגה כו רע"א, ד"ה תנא: "ואני לא כך שמעתי, ולבי מגמגם על שמועתי ששמעתי..." (ועיין דק"ס סוף חגיגה, ואכמ"ל); בחולין מז ע"א, ד"ה אפילו כטרפא דאסא: "...יש אומרים... ובחשובת הבבליים מצאתי כן. אבל לא שמעתי ואין הדבר נראה בעיני... שמעתי מפי מורי הזקן שנחלקו בה גדולי הדור ר' יהודה בן רבי ברוך ורביריו ולא פירש לי דעתו, ונראה לי...".

ואף לפירוש קצר של לשון אחד, בר"ה לב ע"א: "כנגד עשרת הדברות, דכתיב בהו נמי שופר, ולא שמעתייה אלא ראיתייה ביסוד רבינו יצחק בן יהודה"; ולחילופין ל"סוגיא" שלמה, בגיטין ספ"ח, פב ע"א: "כן הוא עיקרה של סוגיא זו, ולא שמעתייה כן, אלא כביאורה בקונטרס מורי הזקן".

121 ואגב עניין זה אציין כאן עוד שמיעה כפולה ומכופלת של "שתים", "שלש", "שתייהן" במס' עירובין, בדף ב ע"ב, ד"ה משפת קלעים ולמטה: "...לישנא אחרינא... ולהך לישנא גרסינן... ושתייהן שמעתי, וזה עיקר, וכן מפורש בזכחים... והמפרש לשון ראשון טועה הוא, שהיה סבור..."; דף פג ע"א, ד"ה שיער רבי: "...יש ששונין... ומפרש... והמדקדק בלשון הזה א"א להעמידו לקמן, ואני שניהן שמעתי... משולשת במנחות נ ע"ב, ד"ה תאפינה רבה, ואילך: "...לישנא אחרינא... ל"א... שלשתן שמעתי".

ביטוי אחר (נוסף על "לא שמעתי הנ"ל) המאפיין את פירוש רש"י הנדפס לב"ק, יש למצוא בלשונות "מפי מורי", "מפי המורה",¹²² והוא בסיום דיבור או קרוב לסיומו. סגנון זה כמעט שאינו מזדמן במסכתות שנתפרשו בפירושים הרגילים של רש"י,¹²³ אבל הוא מופיע מעט במסכתות המיוחדות¹²⁴ או בפירושים שאינם בעריכת רש"י עצמו, כגון מסכת תענית¹²⁵ ופרק חלק.¹²⁶

במסכת ב"ק מופיע במקום אחד הלשון "רבינו" סתם (קיב ע"א: "שם אין גניבה אין טביחה ואין מכירה, לא גרס ליה, ואנן שמעינן כאן ובכתובות, וכן פירש לנו רבינו שאם אין גניבה..."). בשאר המסכתות יש עוד שלוש היקרויות של סגנון זה.¹²⁸ יש שבשאר מסכתות מזכיר רש"י במפורש את רבותיו בשמותיהם (או: "מורי הזקן", ובכמה מקומות [בסדר מועד] מדבר הוא על "רבותי",¹²⁹ ובמסכתות יבמות¹³⁰ וכתובות¹³¹ "כל רבותי"). לא מצאנו בפירוש ב"ק אזכור מפורש של רבותיו או בצורה סתמית כנ"ל.¹³²

122 כבר רשמם שוחטמן, תרביץ, מב, עמ' 194 הע' 9. ויש להוסיף דף יא ע"א ודף יט ע"א (ד"ה ארילמא: "...לישנא אחרינא... מפי המורה" אבל הראשון עיקר". מנוקד אפילו בדפוסים! ודף לו ע"א שרשם, צ"ל ע"ב).

123 ביבמות נו ע"א (ואינו סיום דיבור): "לישנא אחרינא מפי המורה".

124 כמה פעמים "מפי המורה" במס' מנחות (וראה לעיל הע' 112, 117). וראה מה שרמז Schiller-Szinessy בקטלוג שלו (להלן הע' 133), עמ' 54. ולמסכת זו יש לציין עוד סגנון מיוחד בפירוש רש"י הנדפס כמה וכמה פעמים: "מ"ר ז"ל (וצ"ל)!" ומעט כסגנון זה במס' בכורות, ועל מס' בכורות יש לציין שמופיע פעמיים: ולא מפי המורה (כח ע"ב, גט ע"א), ואף במיוחד לרש"י למס' תמורה (ראה: רייפמן, בית תלמוד, ה, תרמ"ג, עמ' 361) איתא: "ע"א... ולא מפי מורי אלא מפי ר' יצחק בר' מנחם ז"ל" (ד רע"א). והנה, ביטוי זה מאפיין "פירוש מגנצא": ראה: א' עפשטיין, "Der Gershom Meor ha-Golah, zugehörige Talmud-Commentar", *Festschrift zum Achtzigsten Geburtstag Moritz Steinschneider's*, לייפציג, 1896, עמ' 124, 140. ובבכורות בדף נ ע"א, ד"ה דאינון עשרין ותמניא ופלגי ופלגא דנקא: "...ולשון זה שפירשתי כתוב בספרים ולא פירש (בשטמ"ק מוסיף: המורה) לנו כי לא פירש מפי הרב הגדול כל הך מילתא... אבל מצאתיה בחשובת הגאונים".

125 מפי רבי, מפי מורי, בשמונה דיבורים. על פירוש תענית, ראה: שם הגדולים, בערכו (עמ' 168); רצ"ה חיות, ציון, ב (פ"פ ע"ג מיין, תר"ב), עמ' 80, 91–96, ובהנהגותיו לתלמוד, כל ספרי מוהר"ן חיות, עמ' תתקכט ואילך (וראה עמ' תתקלז שם); א"ה ווייס, בית התלמוד, ב, עמ' 197–198, דור ודורשיו, ד, עמ' 293; אור החיים, עמ' 587–588; *Zunz, Die gottesdienstlichen Vorträge der Juden*, Frankfurt a.M., 1892, pp. XI–XIII — ועיין מה שהביא בשדי חמד, ח"ט, עמ' 141; ליפשיץ, עמ' עב–עג; אפשטיין, תרביץ, ד, עמ' 22 הע' 46, עמ' 24 הע' 52; ד' הלבני, סיני, מד (תשי"ט), עמ' כג–כד; J. P. Guttel, *REJ*, LXXV (1966), pp. 93–100. כאנציקלופדיה העברית, ערך רש"י (עמ' 997), נאמר שהפירוש לתענית הוא פירוש מגנצא, מן הפירושים האשכנזיים שקדמו לרש"י. דבר זה צריך חקון, שהרי פירוש תענית הוא מן הטיפוס של עריכות תלמודי רש"י. אמנם כנפרד מן הנדפס נשתמר לנו פ"י מגנצא ("פי"י רגמ"ה"), ויש בכך מן העניין, שהרי פירושים אלה נתקיימו בעיקר למסכתות שאין בידינו מפירוש רש"י הרגילים (עיין: "תא-שמע, קריית ספר, נג, חשל"ח, עמ' 359).

126 "מפי רבי" לפחות שבע פעמים. ועיין: אפשטיין, תרביץ, ד, עמ' 20, 31.

127 שוחטמן, שם.

128 ביצה ב ע"ב: "ואת... תריץ... בשם רבינו"; זכחים כו ע"א: "ה"ג... ול"ג... וגם שאר לשון הכתוב בספרים שבוש הוא וכן הגהתי מספרו של רבינו"; וב"מ קח ע"ב (לעיל, על יד הע' 41).

129 ישנו סגנון המאפיין את פירוש רש"י הנדפס למסכת שבת: "לשון רבותי"; וכן במסכת זו בלבד מצאנו: "יש מרבתי".

130 מח ע"ב.

131 ג ע"א.

132 השווה שוחטמן, שם.

ברם יש להעיר על מונח הרומז ברמיזה מפורשת על אחד מרבותיו, והוא נמצא במסכת זו בלבד. בב"ק קט ע"ב: "...לא מה דבר שלא נכנס ברשותו, כגון תרומות ומעשרות, מפי עוקר הרים".¹³³ ואפשר לשער שזהו כינוי לרבו של רש"י, ר' יעקב ב"ר יקר.¹³⁴ ונראה לפתור את הרמיזה כך: עֹקֵר הָרִים = יַעֲקֹב בֶּן יִקְרָא.¹³⁵ הרי תוספת חיזוק, ששמע רש"י את פירוש מסכת בבא קמא מפי רבו ר' יעקב ב"ר יקר.¹³⁶

בזה ראינו שאפשר לייחד פירוש ב"ק הנדפס (והדומה לו ברוב כתבי-היד) לשלב מסוים של הכנת פירושו של רש"י, שבו בלטו סגנונות מסוימים (כפי שאפשר לייחד אף מסכתות אחרות), ודומה שהוא שלב מוקדם של כתיבת הקונטרסים. הפירוש שבכ"י פרמה, ושהביאו הראשונים כמוהו, הוא מהדורא אחרת, ושמה נערך בשלב מאוחר יותר (בסוף ימיו של רש"י), בידי אחד מתלמידיו, על-פי תורת רבו.

אגב דיונו כאן בב"ק, מצאנו גם כמה סגנונות המאפיינים את פירוש רש"י למסכת מנחות (הנדפס), בריכוזם הגדול יחסית,¹³⁷ ועליהם יש להוסיף: "ענין אחר", ע"א.¹³⁸ ביטוי זה מופיע במסכת מנחות יותר משלושים פעמים, הרבה יותר מכלל הופעותיו בכל המסכתות הרגילות גם יחד. המונח "ענין אחר" מופיע כמה פעמים בהבאות מפירוש רבינו אליקים למסכת מנחות.¹³⁹

לפי דברינו, פעילותו הרחבה של רש"י בהגהת פירושו ותיקונים, רומזת יותר לאופי הפתוח של הקונטרסים. גם כשנערכו אחר-כך על-ידי התלמידים, רוב מניינם ובניינם תורת רש"י הם, ולא הוטעו רבותינו הראשונים, במה שראו בהם בעיקר תורת רש"י עצמו.

אחרית דבר (ולא סוף דבר)

בדברי הראשונים באו עדויות ברורות וחזקות על רש"י שהיה חוזר ומגיה בקונטרס פירושו כתיבת-ידו, שהגיה פירושים אחרים, לישנא אחרינא, ושיטות חדשות שנראו לו מפעם לפעם, או במחזור חדש של לימודו ("אחר כך") — הוא רבינו שלמה, מאיר עיני הגולה, שהורה לרשב"ם נכדו על נכונותו לעשות פירושים אחרים לפי הפשטות המתחדשים בכל יום, אילו היה לו פנאי. ומכאן דיברו הראשונים מפורשות, בקשר לדיבורים רבים, על פירושים ראשונים, ופירושים אחרים ואחרונים, על פירוש הקונטרס קמא ועל מהדורא קמא ועל מהדורא בתרא. והנה קיימת התאמה גדולה בין עדויות הראשונים, ובין מה שמצאנו תוספת דיבורים או חיסורם בין כתבי-היד לבין עצמם, או לעומת פירושו של רש"י המודפס. מכאן יש לבדוק ולשקול, בכל שינויים שמסוג זה, ולישנא אחרינא, עד כמה מידי רש"י עצמו הם, והם הם השינויים שעשה מהדורא למהדורא.

אחד הדברים שהיו מביאים את רש"י לתוספת פירושים הוא מה שראה אחר-כך שיטות חדשות בספרים וחיבורים שעייין בהם. רש"י עצמו רומז לתהליך זה: "ובשערי רב האיי אני צריך לראות" (לעיל, אחרי הערה 49). ויש אף שראה רש"י דברי תלמוד במסכת אחרת, וזה מה שמביאו להוסיף פירוש על הפירוש ששמע מרבותיו, כפי שהוא כותב במסכת חולין: "...כך שמעתי, אבל ראיתי בחלק" וכו'. והלשון השני חסר בכתבי-יד או כתוב בגליון (לעיל, עמ' 166), כלומר — מהדורא בתרא. מכאן נפתח לנו מקום לעיין אם חזרותיו של רש"י מבוססות על מה שראה בחיבור מסוים,¹⁴⁰ או להיפך, אם וכאיו מידה אזכוריו של חיבורים שונים שייכים למה שחזר והעיר לימים אחר-כך, הם פירושים אחרונים מהדורא בתרא.¹⁴¹

140 ראה לעיל, סוף הע' 39 לגבי שאילתות או הלכות גדולות.

141 ידוע שרש"י לא הזכיר את ספר הערוך, אלא במקום אחד, במסכת שבת דף יג ע"ב, ד"ה האוכל אוכל ראשון, ראה במבואו של קוהוט לערוך השלם, כך ראשון, עמ' XXI ואילך; אפשטיין, תרכ"ז, יג (תש"ב), עמ' 222. והנה, אותו אזכור שבמס' שבת חסר בכתבי-היד של פירושו (ברלינר, *MyWW*, I, p. 164, 1882; כתבים, עמ' 186). וכן העיר ר"ש אברמסון, עמ' 24 הע' 8. וראה: פרנקל, עמ' 2 הע' 5; אנציקלופדיה עברית, לא, עמ' 999). יש לעיין שחיסור זה איננו רק מן הלשון "ומצאתי בספר ערוך" וכו', אלא לעיל מיניה מן "וישיעורן לפסול את הגויה" וכו', ואותו דיבור נראה כתוספת שהוסיף רש"י על-פי יומא פ ע"ב. לפי מה שראינו בדרכו של רש"י, עוד יש לעיין, אם צריך להסיק שהתוספת מיד אחרת היא. ורש"י לא השתמש בערוך, או שמא אפשר לתמוך בכך את דבריו אפשטיין שם, ש"רש"י לא השתמש בספר הערוך אלא בסוף ימיו, ואינו מזכירו בפירושו אלא פעם אחת", ולומר שאף הוא במהדורא בתרא, שכתב בסוף ימיו, וכפי שהסגנון מעיד "ומצאתי" שהוא מרש"י עצמו (וראה קוהוט בהקדמתו לערוך, עמ' XXIII, בפרוטרוט, לפי שיטתו). חיבור ספר הערוך הסתיים בשנת תתס"א, שנים אחדות לפני פטירתו של רש"י. לפי התאריך המקובל לזמן פטירתו (עיין: ש"ר, תולדות רבי נתן, הע' 59–60; קוהוט, שם, עמ' IV. וראה: גרוסמן, עמ' 342 הע' 86 נויש להוסיף ציון לשם במה שכתב "תא שמע, קרית ספר, נח, עמ' 702 הע' 6] ועמ' 351). הדיבור הנידון נמצא בערך גויה א' (ערוך השלם, ח"ב, עמ' 255, ע"ש), כלומר בין האותיות הראשונות של ספר הערוך.

הדברים הללו צריכים להביא אותנו אף לעיין מחדש לגבי שאלת פירוש ר' חננאל אצל רש"י. צונץ בשעתו כבר שיער (על-ידי השערה אחרת), ש"פ"י רומיים" מוסב על "רבינו חננאל מרומי" (שהבחינו מן ה"ה"ח מקירואן; תולדות רש"י, מהדורת בלאך, כד ע"ב, ע"ש). וכבר העלו כמה חכמים בפשטות ש"רומי" הוא כינוי לר"ח. עיין דק"ס לחולין, קיא סע"ב מן הספר: "ומסתבר שצ"ל [נגירסת רבי] חננאל [איש] רומי"; קטו ע"א מן הספר, אות ק: "רומי... והוא מפי' ד"ח". וראה ציוניו של ד' גולניקין, קרית ספר, סב (תשמ"ח–תשמ"ט), עמ' 435–436 הע' 28; אפסטיין, ספר רש"י (תשט"ז), עמ' שיא הע' 18; *HUCA*, VII–IX (1931–1932), p. 428 and n. 20; אפשטיין, תרכ"ז, יג, עמ' 223 הע' 23; רש"י

133 בכמה כתבי-יד (קמברידג' ושני כתבי-יד של הספרייה הבריטית) חסר "לא... עוקר הרים", בין מתוך שנוקדו, בין בגלל שהיא תוספת של מהדורא בתרא. על כ"י קמברידג' ראה: S. M. Schiller-Szinessy, *Catalogue of the Hebrew Manuscripts Preserved in the University Library*, Cambridge, 1876, No. 89, pp. 51–57.

134 בכ"י פרמה: "לא דבר שאין לו חלק בו כגון מעשרות ותרומה ובכור עיקר". ודומה ש"עיקר" נכתב בשיבוש במקום: עוקר (הרים). ובאמת בכ"י 157 כאותו סגנון, אלא מסתיים: "... ובכור. עוקר הרים". והשווה נוסח ס"א הכתוב בגליון דפוס וילנא על-ידי דיבור זה. כ"י וטיקן 132 חסר בסוף המסכת, ואינו מגיע לדיבור הנידון.

135 וכך עם סימון-שאלה בהוספה של בלאך לרש"י של צונץ, יט ע"ב.

136 ושמא מצאנו עוד רמז בסגנון דומה לר' יעקב ב"ר יקר. בפירוש הריב"ן במס' מכות כמה פעמים: "כך קיבל רבי מעיקרא... לא"א. עיין: אפשטיין, תרכ"ז, ד, עמ' 31 הע' 71. השווה שאר סגנונות שם, שמתבקש כאן שם חכם, בנוסף על משמעות "מעיקרא" פשוטה, כפי שפירשו אפשטיין שם. לאור אפשרות זאת, של כינויים לר' יעקב ב"ר יקר, הבנויים על האותיות עי"ן קו"ף רי"ש, יש לעיין שוב בקיצור בלתי מוזהה. המופיע בפירוש ר' אליקים למסכת יומא: "והני קראי מוגהין כך מפי ע"ק" (ראה מבואו של ד' גנחובסקי, עמ' 30). שמא אף זה כינוי לר"י ב"ר יקר הוא. ואפשר לפתור: עירין קדישין (על-פי דניאל ד, יד: "בגזרת עירין פתגמא ומאמר קדישין שאלתא").

136 ראה לעיל הע' 105.

137 ראה לעיל הע' 112, 117, 124.

138 ועיין: אפשטיין, תרכ"ז, ד, עמ' 32 והע' 77; תא-שמע, קרית ספר, נח, עמ' 358.

139 עיין: א' אפשטיין, כבה"ע 124, וע"ש עמ' 126; ובפירוש ר' אליקים למסכת יומא, מהדורת ד' גנחובסקי, ירושלים, תשכ"ד, עמ' 30.

כן יש לבדוק חילופי לשונות שרישומם מופיע עוד בגליונותיהם של כתבי-היד מפירושי רש"י, כגון בב"ק כ"ו 132: "הכי אית בפי' דווקנים... לא של רש"י ז"ל"; "מרש"י אחר", וכיו"ב, או שכבר נכנסו בפנים, אבל מקורם צוין בתוכם: "הגהה... עכ"ת" (= עד כאן תוספת) אם יש ביניהם תוספת המתאימה לסגנון רש"י (וראה בקטלוג שצוין בהערה 133, עמ' 55), אף שלשון "תוספת" ידועה מהוספות של רשב"ם ועוד.

קיימים שינויי סגנון בין פירושי רש"י ממסכת אחת לחברתה, כפי שראינו במונחי ההצעה והדיבורים האישיים, ולפעמים יש בשינויי סגנון הללו כדי להצביע על פיתוח שלבי הפרשנות, וקדימת מסכת אחת לחברתה.¹⁴² פירוש מסכת ב"ק מיוחד בכמה תכונות לשוניות המאפיינות אותו, ואפשר לראות בו סימני ראשוניות, כגון בדרך הצמדת פירוש אחר, שרש"י כותב "לא שמעתי" או "ראשון שמעתי", אחרי הפירוש השני דווקא. עם סימן קדימות זה יש במסכת זו גם כמה תכונות הדומות ל"פירושי מגנצא".¹⁴³ ושם אחת מהם היא האנונימיות,¹⁴⁴ שאינו מזכיר רבותיו בשמם, ואף זו, שמזכירם בכינויים או נוטריקון: "מפי עוקר הרים".¹⁴⁵

אברמסון, עניינות בספרות הגאונים, עמ' 279 (וציין לדק"ס הנ"ל). בדיבור נוסף בפירושי יומא כט ע"ב (ציין לו אפסוביצר): "וה"נ גרים כפירוש ר"ח איש רומי". ועל ר"ח בפרש"י, ראה: אפסוביצר הנ"ל; פרנקל, דרכו של רש"י, עמ' 2 הע' 5, עמ' 74-75 הע' 43, עמ' 226-227. על אזכורי "רומי" בפירושי רש"י, עיין: גולניקין, שם; צונץ (כנ"ל בהע' 125). עמ' XIV. וכבר העירו על כמה מן הדיבורים הנ"ל שנזכר בהם פי' רומיים, שהם חסרים במקצת כתבי-היד (או שנמצאו רק בכ"ז וחסרים מן הדפוסים). וכך כתב אפשטיין על ר"ה יד ע"א: "וכל פיסקא זו שברש"י ר"ה שם תוספת תלמידיו הם" (ועי"ש, והשווה גולניקין). ברם לאור דברינו על צירוף שתי תכונות של מהדורא בתרא של רש"י: חיסור הדיבור בכמה עדי נוסח, עם הנטייה להזכיר ספרים וחיבורים שעין בהם אחר-כך, יש מקום סביר לשער, ולפחות כבסיס לבדיקה מדויקת, אם ובאיזו מידה מצב זה מתאים לדיבורים הנ"ל, ופירוש ר"ח היה לפני רש"י בסוף ימיו. וראה מאמרי, "חיקוני ערכים [ג]: אכלושי" (עומד לצאת לאור), ע"י הע' 118. בפירוש למס' מועד קטן, מהדורת קופפר, הוזכר שלוש פעמים "פר"ח", והוא מתאים לפי' ר"ח שלפנינו, או להבאות אחרות משמו (עמ' 37 הע' 28, 61 והע' 9, 69 והע' 19). קופפר שיער, במקביל לדברי קהות הנ"ל על הערוך, שפי' ר"ח הגיע לרש"י בתקופה מאוחרת, והכניס דיבורים אלה למהדורות של "אחר כן". בקשר לזה יש לברר שינוי הסגנון, "פר"ח", לעומת "פי' רומיים". וציין: "פלורסהיים, "פירושו של רש"י למסכת מועד קטן", תרביץ, נא (תשמ"ב), עמ' 421-422.

עלינו לעיין מחדש אפוא באחת ה"מוסכמות" בחקר פירושי התלמוד של רש"י דהיום, דהיינו ההנחה 142 כאלו קיימת אחדות שלמה בין פירושי, ואין בהם שינויי סגנון ושינויים ברמת הפירוש. סיכום דעה זו באנציקלופדיה העברית, ערך רש"י: "אפייני לפירוש רש"י, שבשום מקום אין ניכרים בו כל סימנים חיצוניים לתיקונים, השלמות, חזרות וכד' (נידון לעיל, שי"פ), ואף לא לשינויים במתכונת, בסגנון או ברמה" (עמ' 998). מאידך גיסא, כבר נקט אפשטיין בהנחה ההפוכה, כגון מה שכתב על מסכת סוכה: "רש"י לסוכה — אחד מפירושי האחרונים הוא, שכתבו בוקנותו: אומנות הפירוש והסגנון עלתה כאן לשיא גובהה" (מבואות לספרות האמוראים, עמ' 53, ועיין שם. לא נדון כאן בעצם עניין פירוש סוכה).

143 ראה לעיל, ועיין: אפשטיין, תרביץ, ד, עמ' 25-27.

144 ראה: תא-שמע, קרית ספר, גג, על אנונימיות, ועל כ"י הנידון שם: "נמנע לגמרי מהזכרת שם של חכם מן החכמים" (עמ' 358); שוחטמן: "בכל פירוש רש"י למסכת ב"ק לא נזכר במפורש שמו של אחד מרבותיו" (תרביץ, מב, עמ' 194 הנ"ל), כפי שפורט לעיל.

145 עיין לעיל, עמ' 172 והע' 135. קיצורים ונוטריקון היו רגילים בפירושי מגנצא, ומקצתם שלא נפתרו בוודאות עד היום. שני חכמים בשם שלמה, שהיו תלמידי ר' יעקב ב"ר יקר, הלא הם ר' שלמה ב"ר שמשון ור' שלמה ב"ר יצחק, חתמו בנוטריקון, ועלידי כך הובחן בין חתימות שניהם. הראשון חתם "ששון" (והביאורו אחר-כך בשם: המורה ששון), ורש"י חתם ש"י (או ש"י), ראה דברי ברלינר עם לוח שד"ל, אוצר טוב, תרל"ט, עמ' 2, על-פי תשב"ץ כ"י; כתבים, עמ' 183-184. כפי ש"ששון" לשון

גדולי רבותינו הצרפתיים, בעלי הפירושים, העתיקו איש מפי איש מסורת הפרשנות. גם במה שעשו קונטרסים היה הדבר בעיקרו בדרך זו. קונטרסיו של רש"י מבוססים בעיקר על פירושי מגנצא,¹⁴⁶ וכן עשו תלמידי רש"י לפירושי רבם. קונטרסים מסוג אלה של הריב"ן וחבריו ממשיכים את פירושיו של רש"י, וכוללים המשכי הפרשנות ולשונות חדשים שאמר המורה: "אמר לי רבי בלישנא אחרינא".¹⁴⁷ כ"י פרמה נראה כקונטרס שיש בו תכונות מן הסוג הזה. בוודאי ראוי הוא לטיפול מיוחד, ודומה שיהיה עניין רב בהקדמת מסכת ב"ק בין אלו שייערכו במהדורה מדעית לראשונה. בנוסף ללשונות מובהקים של תלמידים, כולל כתבי-יד זה לשונותיו האישיים של רש"י.

מן התיאורים דלעיל אולי נמצא מקום לחקור ולברר השערותנו שבין המסכתות היה פירוש ב"ק אחד מן הראשונים שרש"י כתב, ומתוך כך באו התלמידים לערוך תורת רבם שלאחר כן במהדורא חדשה,¹⁴⁸ וזו הפכה להיות פירוש רש"י המועדף או היחיד באזורים אחרים, ולפני כמה מרבותינו הראשונים.

מקרא הוא בהרבה פסוקים, וכפי שהצענו כן לקיצור "ע"ק", על-פי לשון הכתוב, כך אינו נראה לומר ש"ש"י" הוא קיצור סתם, אלא כנופל על תיבה זו הבאה במקרא בג' פסוקים. אגב, קיצור זה מתמוג עם נוהג חכמי צרפת להוסיף ש"י = שיחיה, לשם חכם, כגון ר' ש"י, ובהרבה מקומות הקיצור טעון בירור איזה מן השניים כתוב לפנינו. כבר עסקו בבירור זה בהרבה מקומות מבודדים, ואי"ה אנסה לדרון בזה במקובץ (וראה מ"ש רש"י הכלין משמי, ברשימת כתבי-היד של פירוש רש"י לתלמוד, רמתיגן, תשמ"ח, עמ' ג הע' 2).

146 ומכאן הדמיון הגדול בין פירושי רש"י למובאות בספר הערוך בשם חכמי מגנצא וכיו"ב. ראה: ברלינר, כתבים, עמ' 182; אפשטיין, תרביץ, יב (תשמ"ב), עמ' 222, הע' 23.

147 מ' הרשלר, "מהדורא קמא של רש"י למסכת סוכה (ריב"ן)", גנחות, א (ירושלים, תשמ"ד), עמ' ב. לפירושים משותפים עם פירוש רבינו אליקים, ראה מבואו של ד' גנחובסקי לפירוש יומא, עמ' 40.

148 רק שרבינו בצלאל אשכנזי היה קורא אף לזאת "מהדורא קמא", ראה לעיל ובהע' 111.